

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA ISTORIEI CONSTRUCȚIEI CETĂȚII RENASCENTISTE DIN ORADEA^x

de

Emödi Ioan

După căderea cetăților Șimand, Dezna (1552) și Gyula (1566) fortăreața medievală episcopală a Oradei a devenit una din cele mai importante cetăți de margine ale principatului autonom al Transilvaniei. Conform unor ipoteze deja la inițiativa episcopului Gheorghe Martinuzzi s-a început – înainte de 1552 – ridicarea unor bastioane de pământ în jurul fortăreței devenită inefficientă din punct de vedere militar¹, dar construcția unor bastioane cu parament de piatră și cărămidă a început cu certitudine doar la sfârșitul domniei lui Ioan Sigismund. Cercetările recente l-au identificat pe arhitectul Giulio Cesare Baldigara cu persoana care a condus lucrările în 1570, găsind foarte plauzibil că nu numai bastionul Crăișorul, ridicat în 1569–70 ci și întregul plan al cetății pentagonale cu bastioane de tip „nou italian” se datorează tot acestuia². Interpretările unor izvoare³ par să arate că după stabilirea concepției arhitecturale a noii cetăți – în mod asemănător cu construcția cetății din Satu Mare⁴ –, întâi au fost ridicate provizoriu bastioane de pământ cu structură de tip palancă respectiv cu împletituri

^x Articolul prezintă textul scurtat al studiului din volumul „Date istorice din trecutul orașului Oradea”, vol. II, Oradea, 1998, p. 9–97 și pl. XIII–XXXVI (l. maghiară). Figurile sunt redate deasemeni parțial.

¹ Scholtz Béla, „Nagyvárad várának története”, Nagyvárad, 1907, 74 (în continuare: Scholtz 1907); Gheorghe Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*. București, 1987, p. 135 (în continuare: Sebestyén 1987); Balogh Jolán, *Varadinum. Várad vára*. Budapest, 1982, II. p. 62 (în continuare: Balogh 1982). Zidul inelar cu poartă și bastion-turn, construit de către Martinuzzi, care conform raportului din 1598 al ofițerului de artilerie italian apăra vestul cetății episcopale și care apare și în desenele lui Georg Houfnagel și Cesare Porta (1598–1599), (pe desenul din 1598 al lui Marco Isolani se observă o construcție de tip rondelă la nord de poartă) a fost dărâmat probabil între 1599–1603, iar blazonul lui Martinuzzi recuperat a fost reasezat în noul turn al porții ridicat în 1573 (vezi nota 43). La acest blazon se referă Bél Mátyás în 1726 (*Bihar megye leirása*, trad. P. Szalay E. introd. Csorba Csaba, în *Bihari Muz. Évk. Berettyóújfalu*, 1980, p. 84) și Scholtz 1907, p. 75. În privința desenelor și rapoartelor a se vedea Balogh, *op. cit.*, I, p. 38–39 și fig. 99, 103, 105, 106.

² Andrei Kovács, L'architetto del' anno 1570 della fortezza di Oradea, în *Omagiu a Dinu Adameșteanu, Cluj-Napoca*, 1996, p. 254–255.

³ Balogh 1982, II, p. 82: 26 mai 1576 și p. 91: 26 feb. 1584.

⁴ Cetatea din Satu Mare figurează în literatură ca întăritură de pământ cu palancă (L. A. Maggiorotti, *Architetti e architetture militari*, Roma, 1936, p. 363–364; Gerő László, *Magyarországi várépítéset*, Budapest, 1955, p. 336, 414; Fodor Ferenc, Szatmárvár, în *Hadtörténeti Közlemények*, Budapest, 1956, p. 63–117; Béla Burai, Despre cetatea de tip italian din Satu Mare, în *Studii și comunicări*, Satu Mare,

de nuiele. Apoi, între 1569–1619 folosind forța de muncă locală, cea a comitatelor precum și a scaunelor secuiești și săsești sub supravegherea succesivă a mai multor „fundatori” au fost construite actualele bastioane și ziduri, în așa fel încât ele să cuprindă în întregime în perimetrul lor vechile ziduri ale căror segmente au mai fost temporar înglobate în noua construcție, fiind până la urmă demolate. Atât prin studierea gravurilor cât și la fața locului se poate constata că partea vestică a flancului bastionului Crăișoru se racorda inițial la zidul circular, vechi, porțiunile de legătură cu acesta fiind ulterior suprimate după ridicarea cortinei noi.

Deja în pereții și umplutura bastionului Crăișoru s-au refolosit fragmente arhitectonice care proveneau din zidurile unor clădiri medievale demolate, din interiorul cetății, poate chiar din oraș. La construcția bastionului Bethlen s-au folosit și materiale provenite din dărâmarea bisericii mai mici, cu hramul Sfânta Maria din cetate⁵. Materialul de construcție provenit din demolarea palatului episcopal și a catedralei episcopale a fost folosit la fundațiile palatului renascentist a cărei construcție a început în 1620, și probabil și la umplutura bastioanelor încă parțial goale.

În cele ce urmează vom prezenta câteva date noi privind istoria construcției cetății, bazați în primul rând pe studiul semnelor meșterilor pietrari găsite pe zidurile cetății, coroborate cu datele oferite de izvoarele scrise.

Împreună cu diverșii meșteșugari și chiar comercianți ai epocii, maiștrii pietrari organizați – probabil printre primii – în bresle au cuprins în statutele lor obligativitatea, ca fiecare meșter să aibă propriul său semn⁶. El aplica semnul său pe una din fețele fiecărei piese arhitectonice de piatră pe care o producea. Aceste semne aveau rol de decont financiar iar uneori – cuprind într-un scut sau pe chei de boltă – rol reprezentativ. În afara de aceste semne pe blocurile

1969, p. 131; T. Octavian Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985, p. 231; Sebestyén 1987, p. 231. Ilustrații: Balogh Jolán, Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink, în *Magyarországi renaissance és barokk*, Budapest, 1975, p. 104–105, fig. 55; Livia Bacaru, Stampe medievale reprezentând cetatea Satu Mare, în *Studii și comunicări*, Satu Mare, 1975, p. 77–86). În iarna anului 1990–91 cu ocazia săpării fundațiilor unor blocuri de locuințe a ieșit la iveală vârful bastionului sud-vestic al cetății. Se puteau vedea vreo cinci rânduri de blocuri de piatră făcute cu dimensiuni de cca 50×100–120 cm, deasupra acestora ridicându-se un zid de cărămidă de peste un metru înălțime (restul era acoperit de pământ). Blocurile aveau suprafața corodată de aceea nu se puteau observa semne de meșteri pietrari. Planul cetății a fost conceput de frații Baldigara și G. P. Cattaneo între 1565–73 fiind realizat din pământ cu palancă. În 1577 Consiliul Militar din Viena ordona acoperirea bazei și pereților cu un parament de piatră, asigurând pentru lucrări 4000 de florini anual (Burai, *op. cit.*, p. 134). Lucrările au fost terminate în scurt timp, dar cel puțin partea superioară a pereților a rămas tot în sistem palancă, conform descrierilor lui Ștefan Szamosközy (1604) și Francisc Rákóczy II (1703, Burai, *op. cit.* p. 136). Stampele din sec. XVII prezintă mai degrabă pereți zidiți, unele însă par să întărească afirmația de mai sus (Bacaru, *op. cit.*, fig. 2, 4).

⁵ Balogh 1982, II, p. 143.

⁶ Conform regulamentului de breaslă ucenicul („novellus, tyro, servus mercenarius”) își alegea un semn („signum magistrale”) în momentul când devenea maestru („magister lapicida”). Pentru detalii privind semnele de meșter a se vedea: Csorba Csaba, *HOMÉ*, XIII–XIV, Miskolc, 1975, p. 144–48; Balogh Jolán, Későrenaissance kőfaragóműhelyek, în *Ars Hungarica*, 1974/2, p. 257.

de piatră mai apar și semne de ansamblare (pe baza sau fața de ansamblare), de ordine (succesiune) și de control.

În atenția cercetării semnelor de pietrari declanșate la sfârșitul secolului al XIX-lea și aflate sub influența nefastă a teoriei eronate a încadrării acestora în așa numitele „sisteme cheie“, se aflau în special bisericile construite în secolele XIV–XV. Chiar și după renunțarea la această teorie falsă, au fost studiate în primul rând clădirile ecleziastice din aceeași epocă⁷. În unele cazuri – rare de altfel – cercetarea s-a extins și asupra unor cetăți medievale și ea a devenit obligatorie în cazul unor studii monografice; cu toate acestea practic nu avem la îndemână material comparativ prelucrat și publicat din perioada evului mediu târziu.

Primii care au observat și amintit în descrierile lor câteva semne de pe zidurile cetății orădene au fost canonicul istoric și arheolog Romer Floris și căpitanul Scholtz Béla. Însemnările lor au fost preluate de Balogh Jolán în lucrarea sa monografică⁸.

Deoarece construcția cetății a durat cca o jumătate de secol și în tot acest răstimp șantierul format din pietrari trimiși de pe teritoriul întregului principat a funcționat fără întrerupere, nu se poate delimita activitatea vreunei bresle sau unui atelier anume.

Importanța studiului semnelor constă în ajutorul pe care acestea îl oferă la stabilirea datei sau perioadei de construcție a diferitelor părți ale zidurilor de apărare, la delimitarea porțiunilor avariate și refăcute după asedii. Menționăm că, chiar și în cazul în care nu am poseda surse scrise despre anii de construcție ai unor ziduri, și nu am fi găsit nici o dată referitoare la reparații sau construcții gravată pe blocurile de piatră din zid, cu ajutorul semnelor de pietrari putem totuși stabili cu siguranță măcar succesiunea de construcție a diverselor porțiuni de zid care, după cum vom vedea prezintă cca 15 etape distincte. Coroborând însă toate cele trei surse amintite putem stabili cu destulă exactitate datele sau perioadele de lucru. Desigur concluzii mai ample și mai exacte se vor putea enunța după ce se vor studia semnele aflate pe brâul de piatră a bastionului Bethlen aflat la cca 11 m înălțime și cercetat doar parțial, și în special cele de pe blocurile azi acoperite de pământul de umplutură al șanțului cetății. Apreciem că numărul acestora egalează sau chiar întrece numărul celor pe care le-am putut studia⁹.

⁷ Pentru monumentele din Transilvania: Ernst Kühlbrandt, *Die ev. Stadtpfarrkirche A.B. in Kronstadt*, I. Kronstadt, 1898; Möller István, *A vajdahunyadvári vár építési korai*, Budapest, 1913, p. 13; Grandpierre Edit, *A kolozsvári Szt. Mihály templom*, f. 1, 1936; Entz Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest, 1958, p. 102–104, 119; M. Adrienne van de Winckel, *Pagini de veche artă românească*, I, București, 1970, p. 171–261; C. Gündisch–A. Klein–H. Krasser–T. S. Streiffeld, *Studien zur Siebenburgischen Kunstgeschichte*, București, 1976, p. 62.

⁸ Biblioteca Of. Naț. pentru Protecția Monumentelor, Budapesta, fond Romer Floris. Úti-jegyzetek, XL, p. 48, varianta mai completă a manuscrisului a trecut din Arhiva Capitlului la Arhivele Naționale Oradea; Scholtz 1907, p. 322; Balogh 1982, II, p. 319–320.

⁹ Copierea semnelor am început-o acum două decenii la baza bastionului Bethlen. Față de starea de atunci, azi putem constata o degradare accentuată a blocurilor care, datorită ploilor acidulate, a gazelor corozive, dar și a acțiunii antropice necontrolate, au suprafața decojită sau zgâriată, o parte din semne au dispărut sau se disting cu greutate.

În legătură cu amplasarea semnelor meșterilor pietrari trebuie să facem o sumară descriere a zidurilor cetății. Pereții bastioanelor și curtinelor au baza formată din patru rânduri de blocuri fasonate¹⁰. Excepție fac bastionul Crăișoru care are toată partea inferioară până la brâul median placat cu blocuri și cortina dintre acesta și bastionul Bethlen. Deasupra celor patru rânduri de blocuri prinse între ele cu scoabe de fier, se ridică peretele de cărămidă cu o înclinație ce diferă de la un bastion și cortină la altul. Deasemeni și modul de ansamblare a cărămizilor este diferit. Deasupra acestui perete de cărămidă se află un brâu de piatră orizontal ce înconjoară toată cetatea, înălțimea la care se află variând între 7 și 11 m în funcție de dimensiunile bastioanelor sau curtinelor; în cazul curtinelor se află de regulă la o înălțime mai redusă. Blocurile brâului au profilul și dimensiunile acestuia identic cu neînsemnate diferențe (fig. 4/2)¹¹. Meșterii pietrari au gravat semnele lor fie pe bordura superioară sau inferioară lată de cca 4 cm a pietrei, fie pe suprafața curbată a acestuia, aceste diferențe însăși reprezentând repere cronologice¹². Pietrele brâului sparte în timpul asediilor au fost refolosite după tăierea capătului rupt. La flancurile bastioanelor, acolo unde se deschideau gurile de foc ale cazematelor, brâul de piatră cobora și înconjurând în partea inferioară aceste guri urca din nou la înălțimea originală. Deasupra brâului se ridica un perete de cărămidă vertical în toate cazurile, înălțimea originală a acestuia nu o cunoaștem¹³, știind doar că în partea superioară ea se termina într-un parapet de piatră de formă necunoscută.

Cei doi pereți ai bastioanelor de tip „nou italian” se termină în urechi (orechione) de mărimi și forme diferite¹⁴, conform concepției militar-arhitecturale diferită a fundatorilor. Cu ocazia construirii bastioanelor, în continuarea flancurilor acestora se ridica concomitent și câte o porțiune scurtă din zidul viitoarelor cortine. În timpul asediilor urechile bastioanelor au fost cel mai mult atacate de artileria inamică, pe deoparte fiindcă din construcție erau cele mai vulnerabile părți ale zidurilor, pe de altă parte prin dărâmarea acestora cazematele cu posturile de artilerie rămăneau descoperite. Ca urmare se poate constata că, cu ocazia diverselor asedii au fost parțial sau în întregime distruse urechile estice ale bastioanelor Crăișoru și Ciunt și urechea sud-vestică a bastionului Aurit, toate acestea suferind apoi reconstrucții. Deși umpluturile însemnate de moloz aflate la flancurile tuturor bastioanelor nu permit studierea cazematelor, se pare că o bună parte din ele au fost distruse. Din cele zece cazemate azi se mai pot vedea în stare originală sau parțială transformate numai patru deschideri, cele mai bine păstrate fiind ale bastionului Ciunt. După cum am arătat, majoritatea zidurilor prezintă în exterior un parament din cărămidă. În cazul tuturor

¹⁰ Fapt verificat cu ocazia unor excavări efectuate la baza acestora.

¹¹ Excepție face brâul dintre bastioanele Crăișoru și Bethlen.

¹² Punctele de pe desene indică locul unde au fost gravate semnele pe piatră.

¹³ Ulterior datorită schimbărilor intervenite în tehnica artileriei înălțimea pereților superiori a fost redusă, iar apoi cu timpul s-au distrus și mai mult.

¹⁴ Balogh 1982, I, fig. 176.

bastioanelor și curtinelor s-au folosit cărămizi de alte dimensiuni și calitate, nemaivorbind de micile diferențe de mărime datorate tehnicii rudimentare de atunci. Diferențele de mărime se datorează pe de o parte diverselor unități de măsură folosite de cărămidarii aduși din diferitele zone ale principatului pe de altă parte însăși mărimea acestor unități de măsură, etaloane s-a putut schimba în timp, între începerea lucrărilor și terminarea ei trecând jumătate de secol¹⁵. În orice caz pentru stabilirea perioadelor de construcție ale diverselor sectoare de ziduri a fost necesară și studierea dimensiunilor cărămidizilor cât și a felului în care au fost așezate în parament.

La construcțiile arhitecturale din cursul evului mediu s-au folosit deseori grinzi de lemn plasate în interiorul zidurilor cu scopul de a mări rezistența acestora. La ridicarea cetății din Oradea astfel de grinzi nu au fost folosite, urmele lor se pot observa doar în cazul unor reparații ulterioare, în vârful bastionului Crăișoru, în curcina aflată la vest de acesta și în peretele reconstruit după 1660 de la capătul nordic al bastionului Roșu.

Dintre cele trei bastioane ridicate în timpul domniei principelui și regelui Ștefan Báthori primul dintre ele bastionul Aurit purta blazonul aurit al acestuia conform modei de reprezentare heraldică. Deasupra plăcii comemorative de pe bastionul ridicat de principele Gabriel Bethlen se afla în scurt eliptic blazonul principelui. Avem deci toate motivele să credem că pe bastionul Crăișoru, conform uzanțelor vremii se afla blazonul lui Ioan Sigismund în timpul căruia s-a ridicat acest bastion.

Bastionul Crăișoru proiectat de Giulio Cesare Baldigara și construit între 1569–70 are peretele inferior înclinat cu 24° față de verticală și este acoperit cu un parament de piatră fasonată. Blocurile așezate în 15 asize orizontale au înălțimea între 34–39 cm lățimea medie între 30–40 cm, dar găsim și blocuri mai înguste (min. 20 cm) și mai late (max. 100 cm), iar lungimea (adâncimea) între 55–65 cm. Din acest înveliș azi lipsesc foarte multe blocuri, mai ales în peretele estic unde se poate observa emplenctonul din spatele ei, formată din pietre de râu, cărămizi și diverse fragmente arhitectonice provenite din clădiri demolate, prinse cu un mortar de slabă calitate. O parte din blocurile paramentului au rezultat din tăierea unor fragmente arhitectonice recuperate, fiind montate în zid cu părțile profilate spre interior. Roca folosită la blocurile paramentului este în general de slabă calitate, suprafața majorității pietrelor fiind puternic corodată, decojită, de aceea aici am găsit foarte puține semne de pietrari. Dar după cum se poate observa în cazul blocurilor din urechea vestică a bastionului mai bine păstrate, numărul lor era oricum redus față de restul bastioanelor. Motivul este că în acest stadiu de început al construcției, au lucrat

¹⁵ De cărămidizile găsite în cetate, în oraș și împrejurimi ne ocupăm într-un articol separat din vol. I.

relativ puțini meșteri și era suficient ca meșterul să „semneze“ doar după un număr de blocuri lucrate de el. Într-adevăr porțiunea de bastion amintită a fost acoperită cu blocuri de maistrul cu monograma P, împreună cu alți patru meșteri (fig. 1/C). Paramentul de blocuri se termină în partea superioară cu un brâu de piatră care s-a păstrat în întregime, pe el aflându-se însă doar patru semne de pietrari.

Pe zidurile acestui bastion se disting mai multe porțiuni reconstruite. Datorită unor greșeli de proiectare, lipsei unei fundații mai solide și lipsei umpluturii interioare¹⁶ câte o porțiune din cele două laturi lungi ale bastionului au suferit o alunecare, ambele porțiuni trebuind să fie reconstruite în întregime. Pe latura sud-estică această parte cuprinde ultimi 13 m din capătul nordic al peretelui, pe latura sud-vestică porțiunea lungă de 15 m începe la 5 m de la mijlocul bastionului (fig. 1/A, B). În primul caz blocurile dislocate sau deteriorate au fost înlocuite cu pietre de aceeași formă, la peretele sud-estic însă unde reconstrucția era mai extinsă, în cazul porțiunii reparate blocurile noi au fost lucrate din rocă de calitate bună și au altă formă, toate având aceeași înălțime de 35 cm și lățime mai mare decât cele originale. Reconstrucția se poate urmări și deasupra brâului, pe peretele vertical de cărămidă. Aici cărămizile au fost montate inițial într-o anumită ordine, obținută prin alternarea rândurilor culcate cu cele cu cărămizi așezate vertical (fig. 1/A, B); La peretele sud-estic această ordine, cu o mică deosebire a fost respectată, iar la peretele asud-vestic reconstrucția nu se mai poate distinge deoarece în timpul asediului din 1598 această porțiune a fost din nou distrusă¹⁷, și cu ocazia noii reconstrucții cărămizile au fost zidite peste tot în poziție culcată. Spre deosebire de blocurile originale ale bastionului, aproape toate blocurile noi din cele două porțiuni reparate poartă semnele meșterilor pietrari care le-au confecționat (fig. 2 și 4/4). Alături de semnele lor apar pentru prima dată și semnele de control la care vom face referiri mai jos.

Pe unul din blocurile noi meșterul a gravat și un scurt text: „Am terminat (lucrul) în sâmbăta floriilor, 1586“¹⁸. Acest an se află gravat și pe ultimul bloc al rândului superior a reconstrucției de la peretele sud-estic¹⁹, ceea ce ne asigură pe deplin că cele două reparații au avut loc cu aceeași ocazie. Atât semnele de meșteri de pe blocurile originale cât și cele de la reparațiile amintite din 1586

¹⁶ Motivul cel mai probabil a fost unghiul de înclinație prea mare a peretelui inferior. Cu ocazia „fundării” bastioanelor s-au comis în repetate rânduri greșeli de proiectare și construcție. Dintr-un raport din 13 aug. 1584 de pildă aflăm de două bastioane care „se destramă datorită incompetenței fundatorului Dominicus” și despre un al treilea bastion (Roșu, N. A.) care a fost inițial proiectat tot de Dominicus Ridolfini da Camerino, planul lui fiind însă „substanțial amendat de către Baldigara... bastionul (astfel) nu se va mai dărâma” (Balogh 1982, II, p. 92); de notat că cetatea a fost ridicată între brațele Crișului și Peței pe un teren de inundație, nisipos; deasemeni, după cum notează Marco Isolano, bastioanele erau chiar și în 1598 goale, neumplute cu pământ (*idem*, p. 102) care să sprijine pereții.

¹⁷ Balogh 1982, I, 105.

¹⁸ Datorită grafiei de atunci cifra 5 arată ca 3. Sâmbăta floriilor cădea atunci pe 5 aprilie.

¹⁹ Această dată a fost văzută acum un veac, în mai multe exemplare de către căpitanul Scholtz (*op. cit.* p. 322)

aparțin doar parțial unor meșteri orădeni, chiar de la începutul lucrărilor de construcție a cetății din anul 1569 avem date despre meșteri trimiși aici din alte zone ale principatului, în cazul de față pietrari sași²⁰.

Cele două laturi lungi și inițial rectilinii ale bastionului Crăișoru azi sunt sensibil deviate la muchia centrală spre exterior (fig. 4/1). La 14 m est de muchie pe zidul sud-estic se distinge clar o crăpătură oblică cu deschiderea lată de cca 20 cm care pornește din partea inferioară a zidului și se prelungește până sus, în peretele de cărămidă. Pe această latură a bastionului devierea pornește de la crăpătura amintită, iar pe peretele sud-vestic de la cca 20 m de muchie. Devierea nu se poate observa pe nici unul din planurile cetății. Dislocarea porțiunii de perete de la muchia centrală s-a întâmplat aproape sigur atunci când în timpul asediului din 1598 bastionul a fost „aruncat în aer” datorită unei explozii a prafului de pușcă depozitat într-o încăpăre din interiorul bastionului²¹. Cu această ocazie tot vârful bastionului s-a deplasat cca 1,5–2 m spre exterior. Masa însemnată a peretelui dislocat nu s-a putut împinge la loc fiind în consecință legat prin racordare de zidurile rămase pe loc. Cu ocazia exploziei o parte din blocurile paramentului au rămas în situ, altele s-au rupt sau au căzut, printre acestea fiind și pietrele reparației din 1586. La reconstrucția porțiunii distruse acum au fost refolosite și blocurile căzute, dar acestea au fost remontate mai superficial, iar spațiul creat în partea superioară între noul parament și brâu a fost completat cu două rânduri de cărămizi.

Extremitatea curbă a urechii estice a bastionului a fost în întregime reconstruită, folosindu-se pentru aceasta exclusiv cărămizi, chiar și în locul blocurilor brâului. Data acestei reconstrucții rămâne necunoscută.

În ordine cronologică al doilea bastion realizat a fost cel Aurit, numele și-l datorează blazonului aurit al lui Ștefan Báthori care cu câteva decenii în urmă se mai afla deasupra brâului, pe muchia centrală a bastionului. Un fragment al leului ce străjuia sub blazon și blocul cu anul (1)572 gravat se mai pot vedea și azi. Zidul bastionului – atât la partea inferioară cât și deasupra brâului – este cămășuită cu un parament gros din cărămidă. Au fost executate din piatră fasonată doar cele patru rânduri de blocuri de la bază, care azi nu se mai văd fiind acoperite de depunerile din șanț, precum și muchiile de intersecție ale pereților. Peretele inferior de cărămidă are o înclinație de 25°, cărămizile fiind așezate în 30 rânduri alternante, un șir culcat cu un șir așezat în cant. Pentru a

²⁰ Alexandru Avram, Din contribuția maselor populare la lupta antiotomană, în *Studii și comunicări*, Sibiu, 1977, p. 51–69.

²¹ Balogh 1982, II, p. 103, 106, 137; István Szamosközy, *Erdély Története*, Budapest, 1977, p. 140. Nu putem subscrie la presupunerea că placarea cu blocuri a întregului bastion Crăișoru s-ar fi făcut după distrugerile asediului din 1598, la inițiativa lui Gabriel Bethlen: Al. Avram, I. Godea, *Monumente istorice din țara Crișurilor*, București, 1975, p. 32.

se obține unghiul de înclinație amintit toate cărămizile stratului exterior au fost confecționate cu o latură țesită corespunzător²². Cărămizile zidului vertical de deasupra brâului sunt așezate culcat în 40 rânduri păstrate. În ceea ce privește starea actuală a peretelui, se poate observa că din cărămizile cu latura lungă sau scurtă țesită, care acopereau întreaga suprafață a zidului inferior, azi se mai pot vedea în situ doar 2 m²(!). Același mod de construcție prezintă și 10 m ai curții dinspre bastionul Ciunt și primii 7 m din curtea dinspre bastionul Roșu, porțiunile respective fiind construite odată cu bastionul Aurit, fapt confirmat și de semnele de pietrari de aici, identice cu cele de pe bastion.

Acest bastion a fost puternic afectat de asedii. Capătul sudic al peretelui estic este reconstruit în întregime pe o lungime de 10 m începând de la sol. O altă reparație lungă de 12 m se află la 21 m de mijlocul bastionului și se întinde pe toată înălțimea zidului. În cazul ambelor reparații cărămizile nu mai respectă modelul așezării lor inițiale, fiind toate culcate, alternativ cu o latură scurtă sau lungă perpendiculară pe zid. Reparațiile au devenit necesare după asediul din 1660 când și „cazematelile bastioanelor Roșu și Aurit au fost dărâmate împreună cu o bună bucată din curtea dintre ele” și într-un alt loc al bastionului Aurit „turcii au spart o mare breșă”²³. O reparație de mare amploare se poate observa și la mijlocul peretelui nordic, unde pe o lățime de 45 m, începând de la al 18-lea rând inferior de cărămizi până sus, toată porțiunea este rezidită cu cărămizi în poziție culcată. Reparația se extinde deasupra brâului și pe urechea nordică. Această mare reconstrucție a fost realizată după asediul din 1692²⁴, avaria se poate lesne observa pe desenul lui Matthias Kaiserfeld²⁵. Brâul de piatră a fost refăcut aici aproape în întregime numai din pietre scurte, rezultate din segmentarea celor degradate și căzute. Deasupra brâului se pot observa și câteva „petice” mai mici unde s-au folosit, împrăștiat printre cărămizi și fragmente arhitectonice sau blocuri de piatră brută (calcar secundar cretacic) din cariera de la Betfia.

La mijlocul foarte degradat al bastionului, sub și deasupra brâului, cât și pe muchia de piatră din capătul nordic al lui, nu am mai găsit nici un semn de piatră. Câteva semne s-au păstrat însă pe blocurile brâului (fig. 5, 6). În flancul nordic al bastionului în dreapta și stânga casematei distruse, se mai găsesc „în situ” câteva blocuri purtând și ele o duzină de semne originale din 1572 (fig. 6). În spatele urechii sudice reconstruite, din brâul ce înconjură deschiderile casematelor a mai rămas în perete un singur bloc²⁶.

Forma asemănătoare, unghiul de înclinație aproape identic al peretelui inferior, cât și faptul că, spre deosebire de celelalte trei bastioane ridicate mai târziu, muchiile laturilor atât la vârf cât și la extreme sunt placate cu un rând de

²² Catalogul de cărămizi, Vol. I, nr. 366–67.

²³ Szalárdi János, *Síralmas magyar Krónikája*, Budapest, 1980, p. 595, 606.

²⁴ Scholtz 1907, p. 208.

²⁵ Balogh 1982, I, fig. 165.

²⁶ Azi ambele guri sunt acoperite de moloz.

piatră, întăresc presupunerea că bastioanele Crăișoru și Aurit au fost proiectate de același Cesare Baldigara. La construcția acestuia din urmă a participat însă o altă echipă de meșteri pietrari deoarece din cele 47 de semne găsite aici numai unul singur apărea și la Crăișoru. Alte 17 în schimb vor reapare pe ziduri ale cetății construite ulterior.

*
* * *

Cercetătoarea Jolán Balogh era de părere că bastionul Ciunt a fost construit în timpul lui Ioan Sigismund sau cel puțin construcția lui a început atunci²⁷. Acesta însă diferă ca formă și construcție de primele două, fiind mai apropiat structural de bastioanele Roșu și Bethlen. Proiectantul lui pare să fie acel „arhitectus italicus” care locuia în Oradea („váradi fundáló”), pe care izvoarele îl menționează începând din 1577 fără să-i amintească numele și care moare în 1580²⁸. Comandantul de artilerie italian în raportul său din 1598 precizează că bastionul Ciunt a fost construit în timpul lui Ștefan Báthori și face observația că a stat mult timp neterminat acesta fiind motivul pentru care populația îl numește astfel (ciunt=csonka având aici sensul de „neisprăvit, neterminat”)²⁹. Considerăm însă, că această caracterizare se referea numai la unele zone din partea superioară a bastionului, în cazul flancului vestic de pildă, toată partea superioară aflată deasupra brâului—acolo unde se deschid mai multe guri de foc de mici dimensiuni —, a fost terminată mai târziu. Bastionul a fost ridicat probabil între anii 1574–80 deoarece Ștefan Báthori în instrucțiunile date de el în februarie 1581, la punctul 3 vorbește de bastioane terminate³⁰. Faptul că și cel Ciunt se află printre acestea ni-l dovedesc pe de o parte izvoarele care vorbesc de neîntreruperea lucrărilor în toată perioada amintită cât și studiul comparativ al semnelor de pietrari. Conform acestui studiu construcția bastionului Ciunt, a curținei dintre acesta și bastionul Aurit cât și a curținei dintre bastionul Aurit și cel Roșu avea să se termine până în 1584, anul când s-au executat fundațiile bastionului Roșu și anume în ordinea în care au fost enumerate. Modul de construcție diferit cât și faptul că între sectoarele amintite pereții prezintă o cezură, dovedesc deasemeni că ele nu au fost ridicate concomitent ci succesiv. Din cele 37 semne găsite pe aceste trei ziduri, mai mult de jumătate se regăsesc pe cel puțin două dintre ele, indicând totodată diferențe cronologice mici.

²⁷ Balogh 1982, II, p. 325.

²⁸ Idem, I, p. 45; Ștefan Báthori cere încă din 1573 trimiterea unui arhitect de la împăratul Maximilian; *op. cit.* I, p. 45; II, p. 79.

²⁹ Idem, II, p. 104; conform relatării lui Szamosközy (1600–1603) bastionul Ciunt se numea „Nyilas Mihály” (Szamosközy, *op. cit.*, p. 140; Scholtz 1907, p. 116). Aceași denumire apare și la Matthias Miles în 1670 (Balogh 1982, II, p. 222) cât și la J. F. Miller în 1804 (idem, p. 137). S-ar putea ca această persoană, care poate a condus, administrat lucrările din punct de vedere financiar, să fi fost identică cu acel „Michael Nyilas alis literatus juratus notarius Colosvarensis, 1603” care înainte de 1599 era administratorul financiar al oficiului salinei din Cluj (Rudolf Wolf, Torda város tanácsa jegyzőkönyve, 1603–1678, în *Erdélyi történeti adatok*, VI/1, Cluj, 1993, p. 61)

³⁰ Balogh 1982, II, p. 86.

În timpul asediului din 1598 bastionul Ciunt, ca dealtfel toate celelalte bastioane și curține, încă nu era umplut cu pământ (terrapiena). În peretele inferior cu o înclinație de 17° toate cărămizile au fost așezate culcat, perpendicular pe zid, doar în stratul exterior erau montate legat, un rând culcat perpendicular alternând cu un rând culcat de-a lungul peretelui. Acest strat exterior lipsește actualmente pe cca 1/3 din suprafața ambelor pereți. Cu excepția unor porțiuni de 15 respectiv 20 m din dreapta și stânga mijlocului bastionului, brăul este format din segmente scurte de 25–30 cm tăiate după asedii. În peretele nordic pe o mică porțiune pietrele brăului au fost înlocuite cu cărămizi iar pe urechea estică cu 15 bucăți de pietre cu alt profil aflate aici în poziție secundară. Și acest lucru dovedește că distrugerile asediilor au afectat tot brăul și peretele aflat deasupra lui, cu excepția urechii vestice și a flancurilor. Cu toate acestea de pe porțiunile de brâu rămase intacte au fost adunate o serie de semne lapidare (fig. 7 și parțial fig. 8). Acestea diferă substanțial de semnele ce vor apare pe blocurile bazei bastionului Roșu așezate în 1584. Datorită umpluturii mari din șanț, cele patru rânduri de blocuri de la baza bastionului sunt aproape total acoperite. Cu ocazia săpării șanțului unei conducte electrice s-a putut observa că la mijlocul bastionului trei rânduri de blocuri erau formate din pietre de tip „Buckelkvader“ (blocuri cu suprafața vizibilă buciardată, zgronțuroasă, având însă marginile șlefuite pe o fâșie de 2–3 cm lățime) iar rândul superior din pietre obișnuite, șlefuite pe toată suprafața, ca în tot restul cetății. Cu ocazia asediului din 1598 acest bastion a fost de două ori minat, exploziile având loc la 17 și 21 oct.³¹ Pe desenul lui Cesare Porta se disting cele două poduri de asalt orientate direct către vârful bastionului³² (fig. 3/4). Refacerea vârfului bastionului a avut loc în vara anului următor sub conducerea inginerilor Porta și apoi Marco Isolani. Muchia a fost refăcută în întregime, folosindu-se blocuri cu suprafața șlefuită, pe ultimul bloc de sub brâu aflându-se gravat anul de renovare 1599. Cu această ocazie au fost înlocuite și pietrele din rândul superior de la bază amintite mai sus, precum și pietrele brăului din dreapta și stânga muchiei pe o lungime de 15 respectiv 20 m. Semnele de meșteri găsite pe aceste pietre noi ale brăului refăcut și ale asizei superioare a bazei (fig. 9) se deosebesc de cele originale găsite pe porțiunile de brâu nedistruse. Despre ele putem spune că în mare parte aparțineau unor meșteri pietrari orădeni, deoarece înainte de asediu cetatea a ajuns temporar în mâna armatei austriece (până în 1606). Imediat după asediu generalul Basta dorea să demoleze cetatea pentru că „acesta nu poate fi apărată nici față de turci, nici față de ardeleni“ și numai în vara anului 1599 încep totuși lucrările de reparații. Încă în timpul asediului principele Maximilian ordona lui Basta „să nu permită accesul în cetate ungarilor, ardelenilor“ în consecință în perioada amintită garnizoana austriacă putea dispune la renovări doar de forța de lucru locală. În timpul asediilor din 1660 și

³¹ Însemnările baronului Melchior von Rädern, căpitanului Schels și ale lui Ștefan Szamosközy: Balogh 1982, II, p. 103, 106, 131; Szamosközy, *op. cit.*, p. 140.

³² Balogh 1982, I. fig. 105.

1692 acest vârf al bastionului a rămas intact, așa cum ni-l arată și desenul inginerului militar Matthias Kaiserfeld³³, chiar și azi lipsesc doar blocurile din partea inferioară a muchiei. Datorită reparațiilor ulterioare ale peretelui de cărămidă este greu de urmărit limita exactă a distrugerilor din 1598 la latura vestică. În timpul asediului din 1692 latura nordică a suferit o mare distrugere³⁴, la est de reparația din 1599 se află o altă mare porțiune refăcută, care începe în unele locuri chiar la 2,5 m înălțime și ține până sus.

Flancul vestic al bastionului a rămas intact, împreună cu deschiderea pentru artileria casematei de aici. Fețele acesteia sunt placate cu blocuri de mari dimensiuni, cu lungimea de 80–160 cm, lățimea de 40–60 cm. Suprafața lor este și în acest caz buciardată cu excepția fâșiei de la marginea blocului, pe ele se mai văd câteva semne. În flancul estic cele două deschideri de artilerie sau păstrat în stare transformată, parțial se mai poate vedea și brâul ce le înconjură.

*
* *

După cum am mai arătat, ultimii 10 m din partea estică a curții ce leagă bastionul Ciunt de cel Aurit, au fost construiți odată cu cel din urmă, cu modul de amplasare a cărămidizilor și cu semnele de pietrari întâlnite acolo. La restul curții șirurile de cărămizi sunt așezate legat, cu excepția stratului exterior unde ele alternează ca și la bastionul Ciunt. Înclinația și profilul curții însă repetă pe cel al bastionului Aurit. Dimensiunile cărămidizilor diferă atât de cele ale bastionului Aurit cât și de ale celui Ciunt. La cca 40 m de flancul bastionului Ciunt, la baza curții se deschide gura canalului de apă subteran al cetății (fig. 39/2).

Conform părerii lui Jolán Balogh această curtină a fost construită abia în secolul al XVII-lea în timpul domniei lui Gh. Rákóczy I.³⁵ O atare datare este însă categoric contrazisă atât de modul de așezare a cărămidizilor cât și de semnele pietrarilor de pe brâu care în parte sunt identice cu cele de pe bastionul Ciunt (fig. 10). Considerăm că ea a fost ridicată probabil imediat după acesta, în jurul anilor 1580–81. Blocurile bazei sunt total acoperite de moloz, astfel nu cunoaștem semnele de acolo. Piese de brâu parțial lipsesc sau sunt fragmentare. Un sfert din peretele superior este reconstruit din blocuri brute de calcar de Betfia.

*
* *

Următorul zid ridicat a fost curtea dintre bastioanele Aurit și Roșu. După cum reiese din studiul semnelor de pe brâu ei (fig. 11), ea a fost construită înainte de 1584 când s-au pus bazele bastionului Roșu, adică în jurul anilor

³³ Balogh Jolán, *Végvárad vára*, Budapest, 1947, p. 25, fig. 2.

³⁴ Idem. Notăm aici că datorită iederii și tufărișului ce a năpădit în ultimii ani pereții, afecțiunile enumerate nu se mai pot observa.

³⁵ Balogh 1982, II, p. 325

1582–83. Această curtină, în care atunci încă nu se deschidea poarta, a fost grav avariata – parțial dărâmată – în timpul asediului din 1660. Distrugerile au afectat însă mai mult peretele superior de deasupra brâului. Jumătatea sudică a porțiunii dintre poarta actuală și bastionul Roșu – cu toate că este puternic avariata iar o bună parte a brâului lipsește sau este fragmentară – își păstrează totuși forma originală și câteva din semnele de pe brâu. Partea nordică, dinspre poartă a fost în mare parte dărâmată, brâul lipsește. Porțiunea dintre poartă și bastionul Aurit, mai bine păstrată – inclusiv în ce privește brâul –, are cărămizile peste tot culcate perpendicular pe zid, cu excepția stratului exterior unde sunt așezate în legătură. După asediu, deasupra brâului a fost ridicat un nou perete de cărămidă. Ultimii 7 metri ai cortinei au fost construite deodată și în aceeași manieră cu bastionul Aurit.

În concluzie cortinele din dreapta și stânga bastionului Aurit au fost construite între 1580–83, iar fondatorul lor a fost Domenico Ridolfini da Camerino, pe care izvoarele îl amintesc între februarie 1581 și august 1584 la Oradea³⁶.

*
* *

Pentru accesul în cetatea de stil nou italian a fost proiectată și construită o singură poartă în timpul domniei lui Ștefan Báthori. Astfel poarta estică nu figurează nici în descrierea lui Szamosközy (1603) nici în planurile lui Benzini (1752) și Marini (1769)³⁷ și apare numai pe un plan mai nou al lui Marini (1775–76)³⁸. Ea a fost deschisă în 1772 de către comandamentul militar austriac, după ce cetatea pierzându-și importanța strategică devenise simplă cazarmă. Cu această ocazie au fost construite și cazematele de aici și podul din fața acestei porți.

*
* *

Modernizarea bastionului Roșu – până atunci tot de pământ – a fost începută tot de Ridolfini care a proiectat aici un bastion de mari dimensiuni. Planul acestuia a fost modificat, prin reducerea dimensiunilor, de către arhitectul regelui Ottavio Baldigara trimis aici pentru detectarea lipsurilor cetății, construcția fiind începută în vara anului 1584 și supravegheată de Simone Genga din Urbino care este amintit cu regularitate în Oradea până în 1592. Oricum, blocurile bazei bastionului au fost așezate până cel târziu în 1585, fiindcă lipsesc de pe ele semnele de control care – începând din 1586 – însoțesc toate semnele de pietrari de pe zidurile nou construite (referitor la acestea vom reveni mai jos). Construcția

³⁶ *Idem*, p. 343.

³⁷ *Idem*, I, fig. 174, 175.

³⁸ *Idem*, fig. 176

bastionului a fost însă întreruptă înainte de a se ajunge la brâu deoarece, după cum am mai arătat, lucrările au trebuit mutate la bastionul Crăișoru, pentru reparațiile din 1586 amintite acolo. Reluarea lucrărilor la bastionul Roșu a avut loc numai după aceea, cândva între 1587–97 și de aceea semnele de pe brâul lui se deosebesc radical de cele de pe blocurile bazei și apar de-acum însoțite de semnele de control. Conform rapoartelor ofițerului de artilerie și a contelui Isolano în timpul asediului din 1598, bastionul era deja terminat, îi lipsea doar – cel puțin parțial – umplutura internă. Bastionul posedă cel mai lung perete din cetate, 101 m în partea de est. Blocurile bazei sunt late de 35–70 cm rar 95 cm și înalte de 44 cm. Cele din stratul superior au muchia de sus teșită. Umplutura din șanț azi atinge și aici înălțimea de cca 1 metru de aceea se pot vedea parțial doar pietrele rândului superior. Pe latura estică chiar și acest strat este în bună parte acoperit, unele blocuri lipsesc, altele au fost deteriorate de lama buldozerului cu ocazia nivelării șanțului pentru terenul de fotbal. Cca 100 de blocuri din rândul superior al bazei bastionului mai poartă semnul de pietrar (fig. 12), celelalte au suprafața corodată sau deteriorată. Deasupra bazei se află peretele inferior de cărămidă cu o înclinație de 11°, zidit din 119 șiruri de cărămizi dispuse perpendicular pe zid, cu excepția stratului exterior unde sunt legate. Deasupra brâului se mai păstrează din peretele vertical doar 10–15 strate de cărămizi. Fața sudică a bastionului nu a suferit avarii și brâul – cu excepția unei porțiuni de 12 blocuri doborâte recent – este intact, conservând cca 70 semne (fig. 13). În schimb pe latura estică, cu ocazia asediului din 1660 turcii au aruncat în aer o porțiune de 25 m împreună cu urechea de aici³⁹. La renovare această parte de zid împinsă înafară cu peste un metru, a fost racordată la restul zidului neafectat, discontinuitatea planului peretelui observându-se cu ușurință (fig. 4/3). După alungarea turcilor austriei au executat reparații mari pe această latură, până la înălțimea de trei metri de exemplu toate cărămizile vechi, majoritatea căzute sau deteriorate, au fost înlocuite cu altele noi, de dimensiuni mai mari. Tot pe această latură brâul, cu excepția a 12 pietre care mai păstrează 7 semne, a fost doborât în întregime (fig. 13).

Spre deosebire de toate celelalte bastioane la care planul de întretăiere a celor două laturi este formată de o muchie ascuțită, în cazul bastionului Roșu acest vârf este rotunjit, probabil pentru a se evita vulnerabilitatea ei. La baza acestuia se află o jumătate de piramidă din blocuri, cu o bilă de piatră în vârf, cu rol de întărire și ornamental. Astfel de întărituri de piatră se aflau și în colțurile celorlalte bastioane, dar din acestea se mai păstrează în situ – ca martor – doar câteva blocuri, la cele două colțuri estice ale bastionului Crăișoru, la capătul vestic al bastionului Roșu, la cel sudic al bastionului Aurit și cel estic al celui Ciunt. Și „bastioanele” castelului renașcentist din interiorul cetății au avut la colțuri astfel de piramide, din care se mai păstrează una la capătul nordic al aripii Bethlen.

La flancul sud-estic al bastionului Roșu ca și la cel Aurit, în spatele urechii de aici a fost plasată, la numai 2 m sub nivelul brâului o terasă, probabil deschisă,

³⁹ Szalárdi, *op. cit.*, p. 606.

pentru artileria a cărei rază de bătaie controla spectrul din fața curținei. Această terasă a fost ulterior zidită, perechea ei din flancul de nord a fost distrusă de explozia din 1660. Aici la reconstrucție au fost amenajate trei deschideri de artilerie, lucrute din cărămidă și care se termină în partea superioară în segmente de arc, două în peretele transversal al flancului și una pe peretele interior, vestic al urechii refăcute.

*
* *

Baza curținei dintre bastionul Roșu și Crăișoru este în mare parte acoperită de moloz și depuneri, doar vreo 10–15 blocuri se mai pot vedea parțial (fig. 14/B); deasupra lor se află peretele compus din 89 rânduri de cărămizi cu înclinația de 11°. Brâul se află la un nivel mai inferior ca pe bastionul Roșu, dar mai ridicat ca cel de pe Crăișoru, aproximativ a șasea parte din blocurile lui lipsesc. Semnele de pe ele – ca și în cazul bastionului Roșu – sunt gravate cu puține excepții pe partea cilindrică a pietrei, fiind în mare parte identice cu cele găsite acolo (fig. 14/A).

*
* *

Pe toate cele trei desene reprezentând cetatea executate în 1598–99⁴⁰ lipsește cortina dintre bastioanele Ciunt și de Pământ (Bethlen). Se observă clar că zidul curținei ce pornește din flancul bastionului Ciunt pleacă spre poartă doar câțiva metri, apoi întorcându-se brusc în unghi de 90° spre est, se leagă de peretele exterior al zidului medieval circular, dublu, care la vremea respectivă era în picioare. Următoarea porțiune de cortină până la poartă a fost deci construită după aceasta, cândva între 1599–1603⁴¹. Semnele de pe brâul acesteia (fig. 8) se deosebesc de cele de pe restul curținei dinspre bastionul Ciunt și se aseamănă cu cele de pe bastionul Roșu și cortina acestuia dinspre Crăișoru.

În flancul vestic al bastionului Ciunt, deasupra deschiderii mari de artilerie de aici și a porțiunii de cortină aferentă, au fost deschise ulterior 5 guri de foc de mici dimensiuni. Pe peretele primeia dintre acestea, lângă bastion, dintre cele câteva semne găsite aici, cel în formă de A cu un picior prelungit și barat (fig. 23; nr. 127) ne sugerează construirea acestor 5 guri tot în primii ani ai primului deceniu al sec. XVII-lea.

În spatele curținei aflate la nord de poarta principală în 1772 armata austriacă a ridicat cazemate, deschizând 8 guri mari de foc, îndepărtând în spațiile respective peretele și brâul de piatră. Gurile au fost placate cu cărămizi de 6×15×30 cm, din acestea au fost ridicate și cazematele și podul de peste șant demolat în 1985.

⁴⁰ Balogh 1982, I, fig. 103, 105, 106.

⁴¹ *Idem*, p. 53; II, p. 130 (22 aug. 1600), 132 (4 iun. 1602); Váradi kötödédékek, red. Kerny Teréz, Budapest, 1989, p. 202.

În mijlocul curții se deschide poarta principală, vestică a cetății. Cele două deschideri boltite, una pentru care și călăreți și una pentru pietoni sunt – cel puțin parțial – din sec. XVI. Lângă ele, pe peretele vestic al curții – probabil după recucerirea cetății – au fost montate acele basoreliefuli renașcentiste din sec. XVII care au fost apoi îndepărtate în 1918⁴². Blocul cvasi-patruater al corpului de acces al porții se detașează evident de curtile aferente printr-o cezură. Până la ridicarea acestora el se lega de peretele circular medieval construit de Martinuzzi (vezi nota 1), fiind însă plasat în conformitate cu traseul curții proiectate. În gravura lui Houfnagel și desenul lui Cesare Porta are un aspect de clădire -turn, datorită etajului său care servea ca locuință castelanului cetății. În această formă configurația clădirii pare curioasă, depășită din punct de vedere al arhitecturii militare, după cum este interesant că deși foarte vulnerabilă, a supraviețuit asediului din 1598. Fără să indice sursa, căpitanul Scholtz afirmă că această poartă a fost construită în 1573⁴³. Trebuie să-i dăm crezare deoarece pe blocurile – segmente de arc – ale deschiderii interioare înspre curte, dărmate recent, am găsit patru semne lapidare (fig. 8) din care trei au analogii numai pe brâul bastionului Aurit construit în 1572⁴⁴. În 1640 Gheorghe Rákóczi II construiește turnul circular „cu clopot” sau „cu ceas”, care a servit drept arhivă, vizibil pe releveul spaniol din 1691⁴⁵. Pe planurile din sec. XVIII⁴⁶ se observă că acest turn, a cărei fundații au fost găsite cu ocazia săpăturilor din anii 1990–93⁴⁷, a fost ridicat încălecând colțul nord-estic al porții. De aceea atunci când în 1772, cu ocazia construirii cazematelor turnul a fost demolat⁴⁸, deschiderea estică, dinspre curte a porții a fost transformată, blocurile în formă de segmenti de arc ale ei (sau ale deschiderii exterioare originale?) fiind remontate, deasupra blocului cheie fixându-se și o placă comemorativă⁴⁹. În 1989 această poartă a fost dărmată, blocurile ei purtând semnele amintite zac lângă drum, tăblița comemorativă a dispărut.

Porțiunea de curtină aflată la sud de poartă, cu înclinația de 5° a fost ridicată mai târziu, probabil în 1619, după terminarea bastionului Bethlen. Pe brâul ei se pot vedea doar două semne de pietrar și câteva semne medievale (la pietre refolosite, fig. 8).

⁴² Mikó Árpád, *Reneszánsz paloták a váradi várban*, în *Váradi kőtöredékek*, fig. 106, 108.

⁴³ Scholtz 1907, p. 94. Nu cunoaștem sursa lui de informație, însă el a mai avut posibilitatea efectuării de cercetări în arhiva militară din Viena, înainte de „epurările” de documente care au avut loc acolo cu câțiva ani mai târziu. Deasemeni pe blocurile porții mai putea exista acum un secol o indicație cronologică.

⁴⁴ Balogh Jolán susținea că poarta a fost ridicată în 1581 (*op. cit.*, II, p. 322). Este adevărat că regele Ștefan Báthori cere în scrisoarea din acest an lui Ridolfini să fixeze locul porții castelului („castello”, *idem*, I, p. 86), dar aceasta se referea la o clădire sau gard din interior, deoarece în cazul zidurilor cetății în curs de construcție, în scrisoare folosește consecvent, de șase ori termenul de „fortezza”.

⁴⁵ *idem*, I, fig. 147/a.

⁴⁶ *idem*, I, fig. 166, 168, 173, 175.

⁴⁷ A. A. Rusu, *Cercetări arheologice în cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p. 73 fig. 4; C. Ilieș, *Analele Universității Oradea*, II, 1992, p. 45–56.

⁴⁸ În desenul lui Marini din 1775–76 nu mai figurează; Balogh 1982, I, fig. 176.

⁴⁹ Karácsonyi János, *A biharmegyei Régészeti és történelmi Egylet Évkönyve*, Biharvárad, I, 1913, p. 76–77.

*

* *

La ridicarea cortinei dintre bastioanele de Pământ (Bethlen) și Crăișoru cu o înclinație de 7° au fost folosite cărămizi, blocuri de piatră brută din calcar de Betfia, sisturi nisipoase terțiare, precum și diferite fragmente arhitectonice vechi. Nu posedăm date documentare referitoare la data ridicării ei, cercetătoarea Jolán Balogh presupunea că a fost zidită în timpul lui Gh. Rákóczi I⁵⁰. Pe schița lui simplă dar precisă, Marco Isolani (sept. 1598) indică lipsa acestei cortine, linia de apărare era încă formată aici de zidul medieval din spatele ei⁵¹. Din raportul artileristului italian, tot din 1598 (noiembrie) reiese că, cortinele din dreapta și stânga bastionului de Pământ sunt formate din „zidul medieval, circular, foarte slab”⁵². Deasemeni în desenul executat în vara anului 1599 de către Cesare Porta această cortină lipsește. Pe veduta lui Houfnagel aici apare încă zidul crenelat medieval⁵³. Curtina putea fi construită deci numai după vara anului 1599⁵⁴, dar cel târziu până în 1604, deoarece izvoarele ne relatează despre lucrări numai până la această dată⁵⁵. S-ar pune problema ridicării peretelui din diverse materiale, având azi un aspect foarte pestriț, de către garnizoana austriacă rămasă în această perioadă în cetate, care se temea de un atac al turcilor sau al rivalilor ardeleni, garnizoană ce nu posedea forța de muncă specializată (pietrari, cărămidari, etc). După 1606 în timpul domniei principelui Gabriel Báthori nu au avut loc lucrări la Oradea, chiar principale privează cetatea prin donații de resursele sale materiale și forța de muncă⁵⁶. Părțile de cetate ce vor fi ridicate apoi de Gabriel Bethlen prezintă un model de zidărie regulat și riguros executat, iar principele nu s-ar fi apucat în 1620 de construcția castelului din interior dacă această cortină nu ar fi fost terminată. Ea trebuia să fi fost ridicată deci mai mult ca sigur de garnizoana austriacă, între 1599–1604, probabil folosindu-se în mare parte materialul scos din resturile zidului medieval dărâmat atunci.

*

* *

În luna februarie a anului 1991 la capătul nord-vestic al bastionului Aurit s-au desprins din peretele superior o serie de blocuri înzidite acolo în poziție secundară. Ele aveau suprafața exterioară buciardată cu fășii finisate la muchie. Astfel de blocuri au fost folosite în cetate, după cum am mai arătat, numai la

⁵⁰ Balogh 1982, II, p. 325; Conform opiniei lui Gyalókay a fost ridicat de căpitanul cetății F. Rhédey în 1618 (Gyalókay J., Akadémiai Értesítő, Budapest, 1933, p. 86) știm însă că atunci s-au pus bazele bastionului Bethlen.

⁵¹ Balogh 1982, II, p. 102; I, fig. 103.

⁵² „circulară”, „debolissime”, *idem*, II, p. 104–105.

⁵³ *idem*, fig. 105; aici viitorul său traseu este marcat de un șir de puncte, *idem*, fig. 106.

⁵⁴ *idem*, II, p. 127.

⁵⁵ *idem*, I, p. 53.

⁵⁶ *idem*.

construcția bastionului Ciunt. Pe unul din blocurile căzute se afla monograma I. T., pe care am regăsit-o pe o piatră lucrată identic, desprinsă din zidul bastionului Ciunt (probabil o piatră a parapetului superior, azi inexistent). Această duzină de blocuri după cum ne arată și profilul lor, s-a desprins din muchia centrală a bastionului Ciunt aruncat în aer în 1598, și refăcut în anul următor 1599 din blocuri noi cu suprafața netedă. Pietrele vechi căzute și sparte au fost recuperate și folosite pentru remedierea avariilor de pe peretele de cărămidă al bastionului Aurit. Acest mod de reconstrucție s-ar putea atribui tot garnizoanei austriece.

Ultimul bastion a fost ridicat după planul și sub supravegherea arhitectului Giacomo Resti din Verna, bastionul până atunci numit „de pământ” primind acum numele principelui Bethlen care a comandat construcția. În muchia lui cu 2 metri sub brâu se află gravat în două exemplare⁵⁷ anul construcției: 1618. Zidul superior și brâul au fost terminate doar în anul următor căci semnele acestuia aparțin deja unei alte echipe de meșteri. De altfel însuși principele scrie într-o scrisoare din vara anului 1618 că „ar fi bucuros să poată ridica zidul până în toamnă, până când timpul e favorabil lucrărilor, măcar la înălțimea de cinci brațe” și „nu îi este frică că acesta se va năruși când va avea deja 10 brațe înălțime”.

Baza paramentului o constituie și aici cele patru rânduri de blocuri cu înălțimea de 40, 35, 31 și 40 cm și lățimea în general între 45–90 cm mai rar și mai înguste. Rândul de sus are muchia superioară teșită. La peretele sudic rândul inferior se află acoperit de pământ. Din cele 600 blocuri cca 50 sunt fragmentare sau lipsesc. La peretele vestic este vizibil doar rândul superior și parțial cel de-al doilea; aici jumătate din pietre lipsesc, multe sunt deteriorate. Aproape fiecare bloc al bazei paramentului poartă semne de pietrari, acest bastion furnizând cele mai multe semne, atât din punct de vedere numeric cât și a tipului (fig. 15–17). Deasupra bazei se ridică zidul cu înclinație de 10°, cu 16 șiruri de cărămizi dispuse alternant culcate sau în cant, apoi 57 șiruri culcate. Blocurile brâului au 60–70 cm lățime, dar găsim și dimensiuni extreme de 20–120 cm. La urechi ca de obicei, pentru a putea respecta mai ușor curbura peretelui s-au folosit blocuri de brâu mai scurte. Din peretele vestic lipsesc multe piese, din cel sudic doar 8 bucăți. Brâul acestui bastion aflat la mare înălțime, a fost studiat doar cu ajutorul binoclului, găsindu-se pe el totuși 25 semne. Deasupra brâului, din peretele superior se mai păstrează doar 10 șiruri de cărămidă⁵⁸. În dosul ambelor urechi umplutura de moloz se înalță aproape până la brâu. Deasupra flancului estic se află o clădire din sec. XVIII–XIX, în cel vestic o terasă deschisă de formă

⁵⁷ Odată în „oglinză” (cu șablonul pus greșit) apoi a doua oară corect.

⁵⁸ Despre mărirea înălțimii pereților avem date din timpul lui Gh. Rákóczy I. (Balogh 1982, II, p. 163, 18 apr. 1636); la începutul secolului XVIII-lea austrieii vor reduce substanțial înălțimea lor (*idem*, p. 243, 1736).

trapezoidală care servea ca post de artilerie. Datorită masivității sale acest bastion nu prea a fost atacat în timpul asediilor: în partea sudică lipsesc doar puține cărămizi din stratul exterior, pe latura vestică leziunile sunt numeroase dar adâncimea lor nu depășește lățimea a două cărămizi.

Pe brăul urechii nordice se sprijină placa comemorativă cu versurile în limba latină ale lui Hâportoni Forró Pál, iar deasupra acestuia se afla blazonul principelui constructor. Textul plăcii, azi în stare foarte șubredă a fost de mai multe ori publicat cu diverse lecturi⁵⁹. După curățirea pietrei am reușit să clarificăm câteva litere și cuvinte ale textului (în paranteză figurează literele care de-acum pot fi sigur deduse, iar în paranteză dreaptă literele care lipsesc, dar au fost anterior descifrate în mod identic de către predecesori. Punctele indică numărul probabil al literelor care lipsesc):

PANNONVS • A(L)CIDES • GABRIEL • A(N)IMOSA • TRIVMPHIS
MOENIA • COR • PATRIAE • STRVIT • HA[EC] • HIS • TROIA • FVISSSES
TVTIOR • HIS • BABYLON • RVPES • TA[RP]EIAQVE • GALLO
AETER.....CTVRA • DOMVS • COR • SVME • GYGANTIS
FRA.....RVS • TIRI.....(C)[EN]TAVRA • PROPAG[O]
ASTRA • SVPER • GABRIEL • FVERIT • CANTANDUS • ET • AETHER
SCVLPET • DIVINUM • GABRIELIS • SYDERE • NOMEN

Pentru rândul al patrulea propunem: AETERNA IVNCTVRA/STRVCTVRA/, pentru rândul cinci: FRAMEAM CYLLARVS TIRINTHIA.

*
* *

În afară de semnele ce se află în situ pe pereții cetății, o serie de alte semne au fost găsite pe blocurile dislocate de acolo, pe piese arhitectonice refolosite și înzidite secundar în parament sau în emplencton, sau risipite în șanțul cetății și în jurul ei. Deasemeni și pe unele piese provenite din săpăturile din anii 1881 și 1911 se află câteva semne. O bună parte dintre acestea provin din cele trei biserici și palatul episcopal demolate în cursul secolelor XVI–XVII (fig. 19–21). O categorie separată formează cele 34 de semne speciale care marchează suprafața bazei piesei respective sau suprafața de atașare la o piesă vecină, fie ordinea, succesiunea în care acestea urmau să fie așezate (fig. 19). Cele mai frecvente sunt semnele în formă de T și + (fig. 22/IX) și au fost găsite și câteva semne reprezentând cifre (fig. 8 și 22/X).

Examinând toate cele câteva mii de blocuri accesibile ale zidurilor – în afară de semnele speciale amintite – am găsit în total 1967 de semne ale meșterilor pietrari pe 1468 de pietre⁶⁰. Pe tabloul tipico-cronologic (fig. 23/A–E) sunt

⁵⁹ *idem*, II, 320; Váradi kötöredékek, p. 203, 206; Scholtz 1907, p. 128–129; traducerea parțială recentă: István Tóth, Phoebus forrása, Oradea, 1996, p. 140.

⁶⁰ Pe multe dintre pietrele cu suprafețe corodate sau rupte nu am mai găsit nici un semn, sau lectura lor fiind nesigură am renunțat la copierea lor. Suntem însă convinși că, cu excepția bastionului Crăișoru, majoritatea blocurilor erau semnate. Acest lucru va putea fi mai bine dovedit de blocurile aflate azi sub pământ și care, după cum am văzut în câteva cazuri, sunt în stare mult mai bună decât celelalte.

prezentate cele 148 de semne de meșteri, în ordinea cronologică în care au fost ridicate diversele porțiuni de zid. Majoritatea semnelor se încadrează în două tipuri principale: „geometrice“ și cele care reprezintă monogramele meșterilor. Folosirea acestora din urmă s-a răspândit în a doua parte a secolului al XVI-lea. Aproximativ o zecime din semne sunt mixte, de tranziție: litere la care sunt atașate elemente geometrice (fig. 22/I). Semnele adunate datează dintr-o perioadă când cele două tipuri coexistă, fiind prezente în același procent. În Transilvania cunoaștem doar trei cazuri în care meșterul a aplicat pe piatra lucrată de el atât semnul lapidar geometric cât și monogramele lui⁶¹. Printre blocurile bazei bastionului Bethlen se află trei bucăți prezentând fiecare câte două semne, unul geometric și o monogramă (fig. 22/II), ele nefiind însă cei drept, gravate una lângă alta. În schimb pe brâul curtinei porții de est se află trei pietre la care alte două semne sunt plasate consecvent una lângă alta (fig. 22/III). probabil că aici avem de-a face cu două semne ale aceluiași meșter. În cazul blocurilor de la baza bastionului Bethlen nu putem însă exclude nici posibilitatea că cele două semnături au ajuns accidental pe aceeași piatră.

Unele semne apar pe ziduri ridicate la un interval de mai mulți ani sau chiar decenii. Probabil că în acest caz este vorba de semne folosite de tată și un fiu care a continuat meseria părintelui. Tot despre legături familiare sau de breaslă vorbesc acele semne care se deosebesc doar prin mici amănunte⁶².

Uneori maiștrii pietrari nu și-au gravat semnele cu aceeași acuratețe, exactitate, în cazul anumitor semne am găsit 2–3 „variante“ ale lui (fig. 22/IV). În alte cazuri este greu de decis dacă e vorba numai de variante sau de semne diferite a doi meșteri. S-ar putea de pildă ca unele din semnele nr. 13, 67, 71 și 82 să fie identice cu nr. 14, 68, 73 și 83 (fig. 22/V și 23). Din motive obiective nu am avut posibilitatea să copiem semnele la scară, dimensiunile lor variind de altfel raportat în general la mărimea blocului de piatră respectiv. Semnele mai vechi, medievale sunt în general mai mici, am găsit unele de numai 1–2 cm, iar cele de pe zidurile cetății au înălțimile între 3–10,5 cm. Semnele aplicate pe bordurile înguste ale blocurilor brâului⁶³ au 3–4, cm aceleași semne gravate pe partea lor rotunjită (fig. 4/2b) au 5–8 cm. Semnele au fost gravate fie din amintire, fie cu ajutorul șablonului. În ambele cazuri datorită execuției lor relativ precise din punct de vedere tehnic ele se pot deosebi ușor de scrijeliturile, semnăturile ulterioare. Uneori însă din neatenție sau chiar analfabetism, meșterul greșea gravura sau pune șablonul întors pe perete, semnul rezultat fiind „în oglindă“ (fig. 22/VI). Deasemeni deoarece aplicarea semnului pe bloc se făcea în atelier, el putea ajunge în parament în poziție întoarsă.

⁶¹ Semnul pietrarului Seres János pe piatra de mormânt al lui Bocskay Gábor și pe propria lespede funerară (Balogh J., *Ars Hungarica*, V, 1976/1, p. 56 și VII, 1980/1, p. 49); al pietrarului Gyujtó Márton pe piatra de mormânt al lui Martinus (idem, V, 1971, p. 57; în *lapidarul Muz. Cluj*); al pietrarului K. A. pe o placă din peretele gardului bisericii reformate din Dej.

⁶² Csorba Csaba, *op. cit.* p. 43.

⁶³ Locul unde s-a gravat semnul pe piatra brâului ne-a ajutat uneori la separarea cronologică a diferitelor sectoare.

În afara semnelor de pietrari am remarcat și existența unei categorii speciale de semne. Astfel la zona renovată a bastionului Crăișoru în anul 1586, apare în special litera N, mai rar M sau uneori o cruce +. Pe blocurile de la baza bastionului Bethlen în rândul inferior apar cruce +, în rândul doi și trei N iar în rândul superior litera M. Aceste trei semne sunt gravate mai superficial, uneori chiar sub forma unor zgârieturi, de la capetele lor lipsesc micile triunghiuri caracteristice literelor de tip „antiqua” folosite pentru monograme și uneori chiar și pentru semnele geometrice. Aceste trei semne speciale acompanează permanent, începând din 1586 până în anul 1618, semnele pietrarilor, fiind probabil semne de control financiar, de decontare, ale unor șefi de atelier sau breaslă. Existența lor este explicabilă prin numărul mare de meșteri care au lucrat împreună, concomitent, produsele lor fiind blocuri de piatră de formă cvasi-identică, era deci nevoie de un sistem de control al muncii prestate de fiecare meșter în parte. Atragem aici atenția că semnele M și + s-au folosit și ca obișnuite semne personale de meșter pietrar (fig. 23, nr. 49, 83 și 147), în aceste cazuri gravarea lor fiind însă făcută îngrijit, căpătând alt aspect. Tot ca semne speciale s-au folosit două sau trei linii verticale (a nu se confunda cu monograma II) trasate uneori separat, alteori alăturate semnelor de meșter (fig. 22/VII), rolul acestora rămânând deocamdată neclar. Pe unele blocuri ale rândului inferior al bazei bastionului Bethlen apar chiar patru semne diferite din care doar unul este semn de meșter pietrar. Este probabil că acestea nu sunt legate de controlul financiar ci sunt semne de control calitativ sau ale altor aspecte profesionale.

În perioada de început a lucrărilor de construcție semnele de control lipsesc, ele apar la reparația din 1586 de pe Crăișoru, servindu-ne ca reper cronologic, fiind apoi folosite în continuare, în mod permanent până în 1618. În acest an după așezarea bazelor bastionului Bethlen, la care au conlucrat cel puțin 58 de meșteri, aceștia au fost lăsați să plece, în restul anului ridicându-se peretele inferior de cărămidă. În primăvara anului următor s-a trecut la așezarea blocurilor brăului, muncă pentru care au fost aduși alți meșteri, dar în număr mic. Pe brâu am găsit doar 10 tipuri de semne, ceea ce relevă prezența a doar zece meșteri și în consecință s-a renunțat la semnele de control folosite timp de 32 ani.

Deoarece la cetățile și clădirile mai însemnate din sec. XVI–XVII din Transilvania nu s-au făcut astfel de cercetări nu știm dacă s-a mai recurs la acest sistem de control. Probabil însă că, dat fiind importanța lucrărilor pentru siguranța principatului, doar numărul mare de pietrari trimiși aici de principii a făcut necesar acest lucru.

*
* *
*

Cunoaștem o serie de izvoare documentare privind trimiterea de către comitatele transilvănene a meșterilor la lucrările de la cetatea din Oradea⁶⁴. La construcția ei au conlucrat desigur și meșteri pietrari orădeni. Nu cunoaștem

⁶⁴ Balogh 1982, II, p. 75–98, 140, 143, 144; Avram 1977, p. 54–57; Kovács 1996, p. 256–257.

momentul în care aceștia s-au organizat în breaslă, în orice caz în schimbul serviciilor prestate la construcții se bucurau de scutiri de impozite iar în 1580 au fost, laolaltă cu toți cetățenii orașului, înnobilați de principele Cristofor Báthory⁶⁵, privilegiile pietrarilor fiind reînnoite în 1593 de Sigismund Báthory⁶⁶, apoi în 1635 de Gheorghe Rákóczy I⁶⁷. Deși cunoaștem numele a patru pietrari orădeni din conscripția⁶⁸ decimală a anului 1599, cât și numele altor pietrari sași și clujeni⁶⁹, trimiși la Oradea, numărul acestora este mic față de numărul (148) de semne găsite pe zidurile cetății. Cu toate că putem încerca identificarea numelor acestora cu semnele monograme găsite, rezultatul este doar ipotetic și poate servi doar ca punct de pornire pentru cercetările de mai târziu:

Fig. 23/nr. 85	Michael Krauss a lucrat la Oradea în 1569 Michael Krisele a lucrat la Oradea în 1570 Márton Kúti amintit la Cluj în 1613 Mihály Kis amintit la Cluj în 1613–1640
nr. 108, 126	Michael Bereck staroste de breaslă, Cluj 1589 Máté Berkenyesi amintit la Cluj în 1589–95; 1613–14 Márton Bred a lucrat la Oradea în 1618
nr. 103	Mihály Mónika amintit la Cluj în 1592–94 Márton Medvès a lucrat la Oradea în 1624
nr. 56	János Szilágyi amintit la Cluj în 1588–95 Imre Sárdi amintit la Cluj (1617) și Oradea (1641)
nr. 86	János Borbély amintit la Cluj în 1614 János Brassai amintit la Cluj (1613–25) și Oradea 1626 ⁷⁰
nr. 109, 142	György Sípos amintit la Cluj în 1616
nr. 106	András Váradi amintit la Baia Mare în 1599 András Vicei amintit la Cluj în 1621–55
nr. 131	György Váradi amintit la Cluj în 1588 György Végh amintit la Cluj în 1616–1646
nr. 101	Dániel Nyíró amintit la Cluj în 1594
nr. 90, 113	Lőrinc Dabó amintit la Cluj în 1584–89

⁶⁵ *idem*, p. 84; Lakos Lajos, *Nagyvárad múltja és jelenéből*, Nagyvárad, 1904, p. 80–85.

⁶⁶ Avram 1979, p. 181.

⁶⁷ Arhivele Naționale, Bihor, fond Prefectura județului Bihor, dos. 20, f. 13–14; Veronica Covaci, *Din istoria breslelor orașului Oradea*, *Crisia*, IX, 1979, p. 756–757, nota 61.

⁶⁸ Arhiva Națională Maghiară, Budapesta, Fond filme 622, Regesta Decimarum, 1599, Oradea.

⁶⁹ Balogh 1982, II, p. 144, 148, 149, 154; Avram 1979 p. 161, 165, 167, 168. Deoarece termenii de „pietrar” și „zidar” au fost folosiți inconsecvent, ambii au fost luați în considerare.

⁷⁰ Numeric cel mai frecvent semn găsit pe cetate este monograma BI (nr. 86). El nu se regăsește însă pe toți pereții, lipsește deasemeni de pe porțiunea reconstruită în 1599, unde au lucrat numai orădeni, deci nu era un localnic. Pe un bloc din rândul superior al bazei peretelui sudic al bastionului Bethlen se află gravat numele Budai István, căruia i-ar putea aparține monograma respectivă, dar ea putea fi și al pietrarilor Borbély János sau Brassai János amintiți mai sus. Tot el a gravat monograma sa alături de amintitul text scurt din 1586 de pe bastionul Craișoru, unde cele două litere ale sale, gravate ulterior pe piatră „cuprind” între ele semnele originale nr. 98 și/sau 99 ale pietrei (fig. 22/XIII).

nr. 97	János Zöld amintit la Cluj în 1628
	I. Zécsi (Seres) amintit la Cluj în 1579
nr. 107	Jakab Nyíró amintit la Cluj în 1574
nr. 84	Josefo Muratore amintit la Cluj în 1584
	János Mólnos amintit la Cluj în 1623–32
nr. 74, 116	István Adámosi amintit la Cluj în 1621–55
	István Ács staroste de breaslă la Cluj în 1635–51
nr. 117	Bálint Pálfi amintit la Cluj în 1625–44
nr. 93	János Perpéti amintit la Cluj în 1635–45
	István Perpéti amintit la Cluj în 1639
nr. 120	Ambrus Nyíró amintit la Cluj în 1574
nr. 89, 137	Péter Diószegi amintit la Cluj în 1629–30
nr. 115	János Íjgyártó amintit la Cluj în 1592
	István Jankó amintit la Cluj în 1624–26
nr. 91	Mihály Takács amintit la Cluj în 1614

În orice caz pare plauzibilă atribuirea meșterilor orădeni a acelor semne care apar pe ziduri pe tot parcursul construcției cetății (fig. 22/XI) ei fiind obligați – după cum am arătat – de a lucra aici în permanență. Acest lucru ne este confirmat și de prezența acestor semne și la reconstrucția din 1599 de pe bastionul Ciunt, într-un moment în care au putut fi folosiți doar meșteri locali. Despre originea locală a unuia dintre aceste semne (fig. 22/XII/7) ne convinge și faptul că acesta a fost găsit și la cetatea de la Pomezău⁷¹.

Câteva din semne au analogii la alte edificii transilvănene, numărul lor este însă deocamdată redus, datorită lipsei de cercetări în această direcție.

Dintre semnele geometrice din cetate unele apar pe clădiri din sec XIV–XV din bazinul carpatic și chiar mai departe, arătând ca în spatele identității de formă nu există nici o legătură și obligându-ne la prudență în căutarea analogiilor contemporane.

Semnul nr. 66 (fig. 23, 1579–83) apare pe poarta casei Teutsch din Sibiu aflat azi în Muzeul Bruckenthal și atribuit lapicidului Thomas⁷². Semnul monogramă nr. 19 (fig. 20) se regăsește pe cornișa unei ferestre căzute din aripa nordică a castelului din Vințul de Jos, ridicată de Gabriel Bethlen între 1623–24 deci este probabil că fragmentul orădean pe care se află semnul provine din castelul din cetate a cărei construcție a început în 1619–20, meșterul pietrar fiind identic. Un alt fragment cu profil identic poartă un semn (nr. 17, fig. 20) care apare și pe brăul bastionului Crăișoru deci piatra provine din castelul episcopal sau altă clădire din cetate, ridicată în aceeași perioadă cu construcția bastionului (1570). Semnul nr. 106 (fig. 23, 1586–1618) se află și pe mai multe blocuri ale arcadei dintre tunurile catedralei de la Alba Iulia, arcada fiind executată probabil în timpul lui Gabriel Bethlen. Semne identice cu nr. 55 și 81 (fig. 23) și foarte asemănătoare cu nr. 58 am regăsit pe bastionul sud-estic al cetății din Făgăraș construit în timpul Bathoreștilor.

⁷¹ Ioan Emődi, *Fragmente renaștentiste de la Pomezău, Crisia*, XVI., Oradea, 1986, p. 505.

⁷² Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 226. fig. 51.

Din diverse motive nu am avut posibilitatea să examinăm câteva ziduri de cetăți contemporane unde în viitor putem spera apariția unor semne ce ar putea oferi materiale de comparație, astfel porțiunile de zid ridicate în timpul lui Gabriel Bethlen al cetăților din Alba Iulia, Sibiu sau Hunedoara.

Nu știm cu siguranță de unde provine cantitatea de piatră brută necesară pentru confecționarea blocurilor din cetate. Numeroasele documente privind trimiterea de la Cluj la Oradea a unor însemnate cantități de piatră finită după 1619, se referă deja la construcția palatului din interiorul cetății. Calcarul mezozoic exploatat la Betfia nu se pretează la prelucrat fiind folosit doar pentru obținerea varului sau ca umplutură în zid.

Gabriel Bethlen amintește într-o scrisoare din 24 februarie 1618 de „piatra ușoară de la Tileagd”⁷³. În orice caz carierele nu puteau fi departe după cum reiese și din scrisorile din 22 ianuarie și 24 februarie 1618 ale principelui către căpitanul cetății Francisc Rhedey⁷⁴. Această convingere este întărită și de greutatea de transport. Citând date mai recente (sec. XVIII) Jolán Balogh presupunea folosirea în evul mediu a carierei de la Bicăcel (Pusztá Bikács)⁷⁵. Bazându-ne pe literatura geologică în localizarea carierelor putem aminti stratele cu rocă calcareasă neogenă de la Bucuroaia, Stracoș, Tășad, Lăzăreni și valea Holodului.

Șanțul de apărare din jurul cetății a fost extins în fața porții de vest în anul 1732 cu un sistem de șanțuri avansate realizate după planurile inginerului Doxat, pentru o mai bună apărare și supraveghere a accesului în cetate⁷⁶. Sistemul era format din trei șanțuri în formă de V, unul mai mare (Raveline) de care se legau două mici (Contre gardes). Aceste șanțuri avansate aveau pereții groși de 125 cm cu parament de cărămidă și un brâu de cărămidă asemănător escarpei șanțului cetății, având și aceeași adâncime. Cu această ocazie s-au ridicat la marginile Ravelinei două clădiri care serveau ca posturi pentru garda de control al podului ce trecea peste șanțuri (fig. 39–43). După ce în 1783 cetatea a fost transformată în cazarmă aceste șanțuri și-au pierdut rostul fiind treptat umplute cu molozul și pământul rezultat prin construirea unor case civile pe marginile șanțurilor. Până cu vreo două decenii în urmă a mai rămas neumplut un singur braț al Ravelinului, servind ca grădină. De fapt întregul sistem care constituia parte

⁷³ Balogh 1982, II, p. 142; conform opiniei geologului Franz Wanek la executarea blocurilor din zid s-au folosit calcare badeniene, mai rar calcare silicificate, conglomerate, uneori șisturi nisipoase fine pontice.

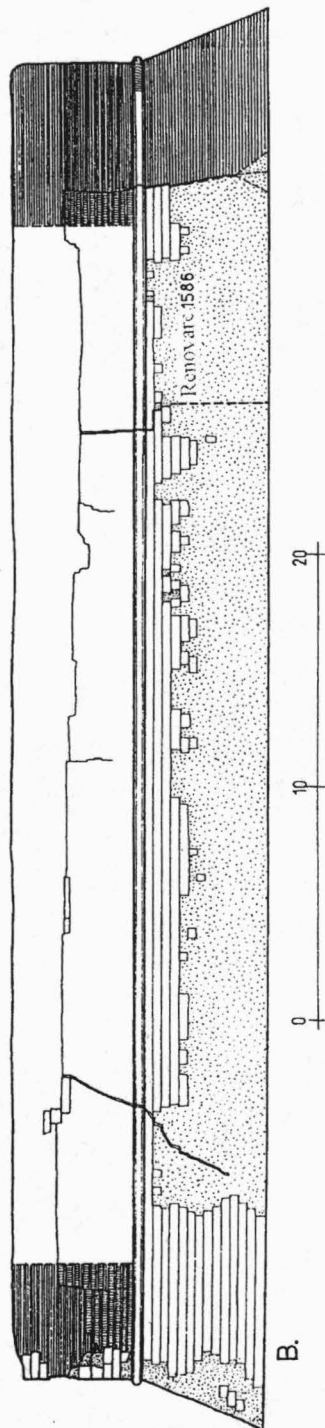
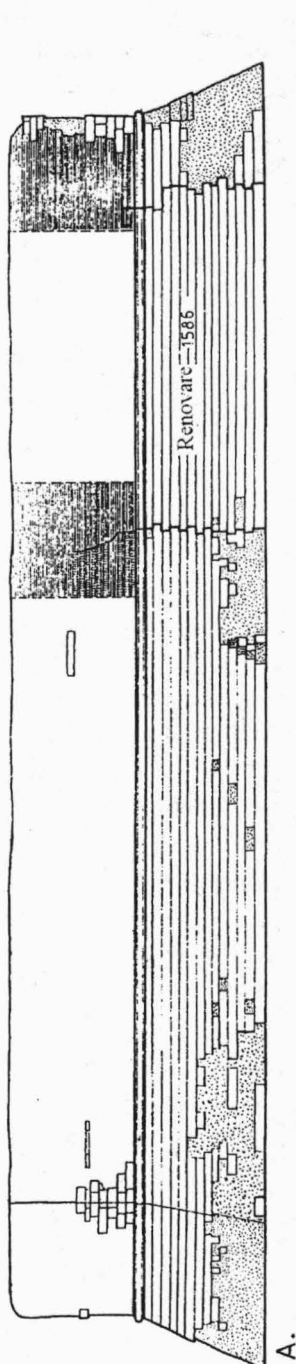
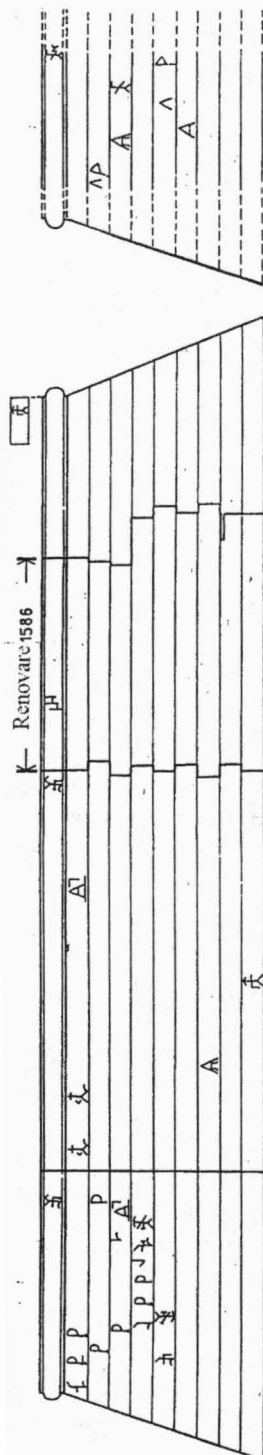
⁷⁴ Balogh 1982, II, p. 141

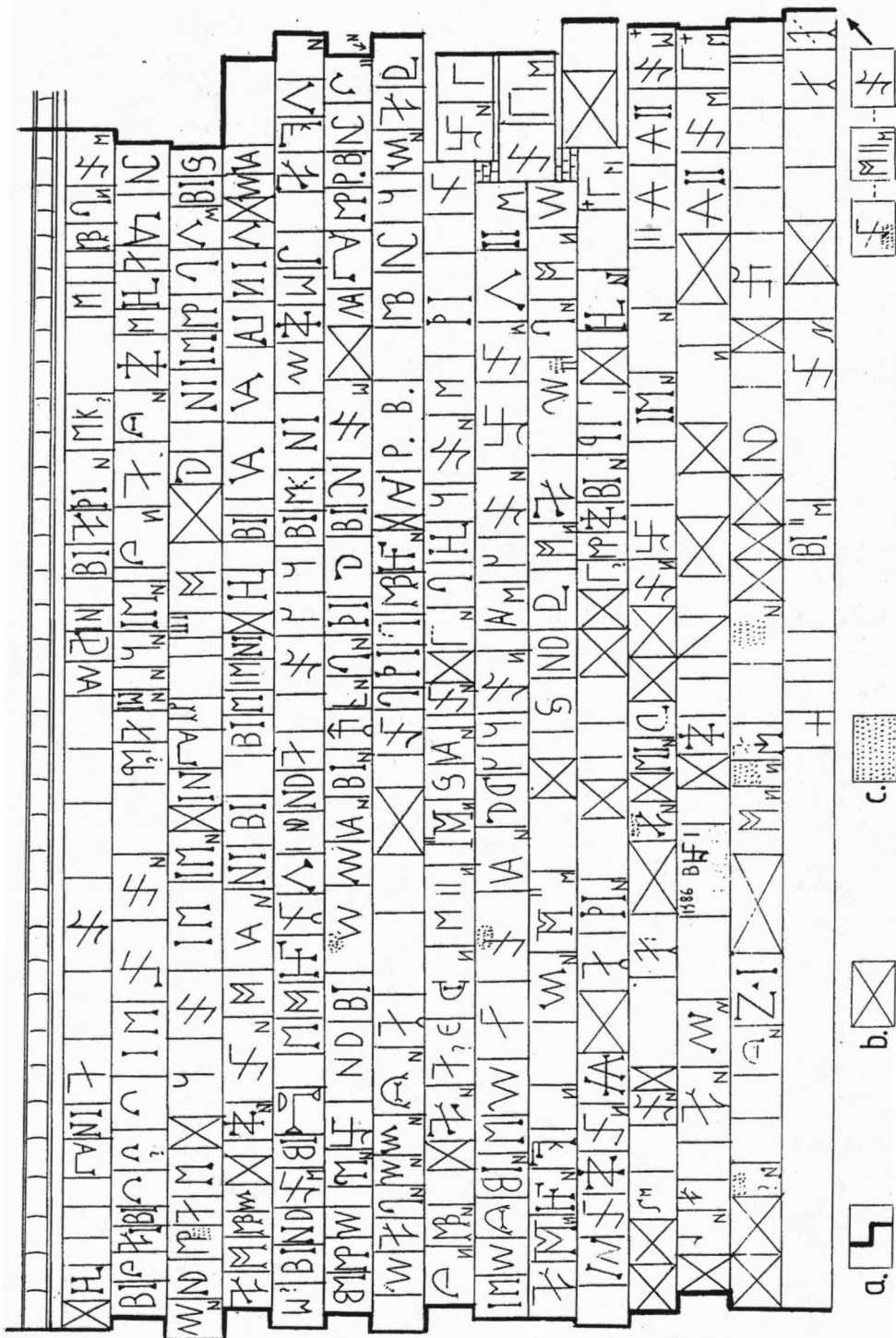
⁷⁵ *idem*, p. 339.

⁷⁶ *idem*, I, p. 74; fig. 174–175; II, p. 240–241; p. 270, nr. 42; Gyalóky János, *Hadtörténeti közlemények*, Budapest, 1942, p. 92.

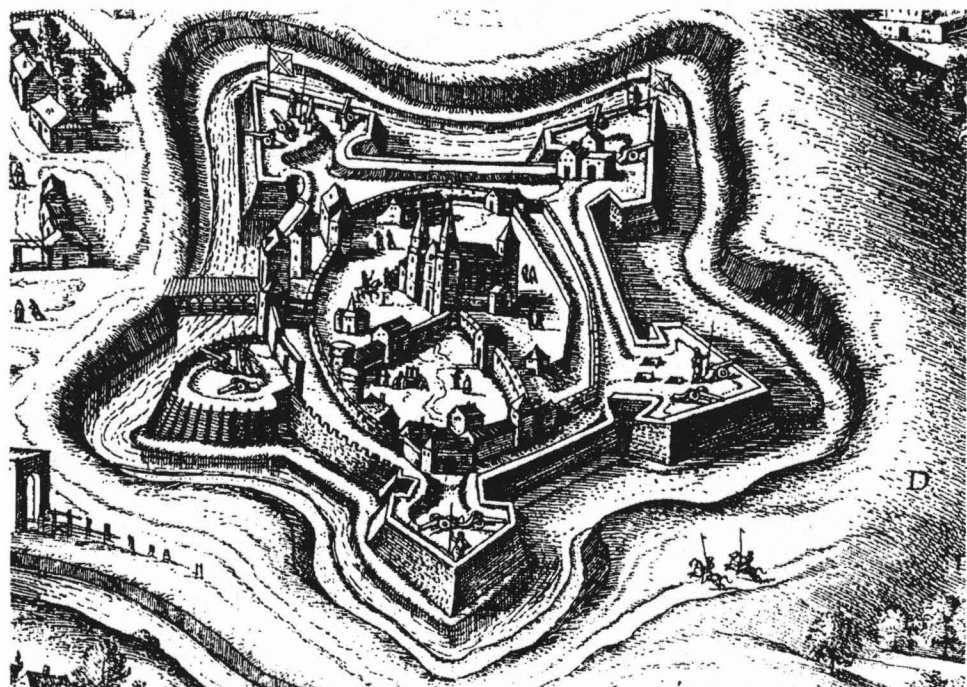
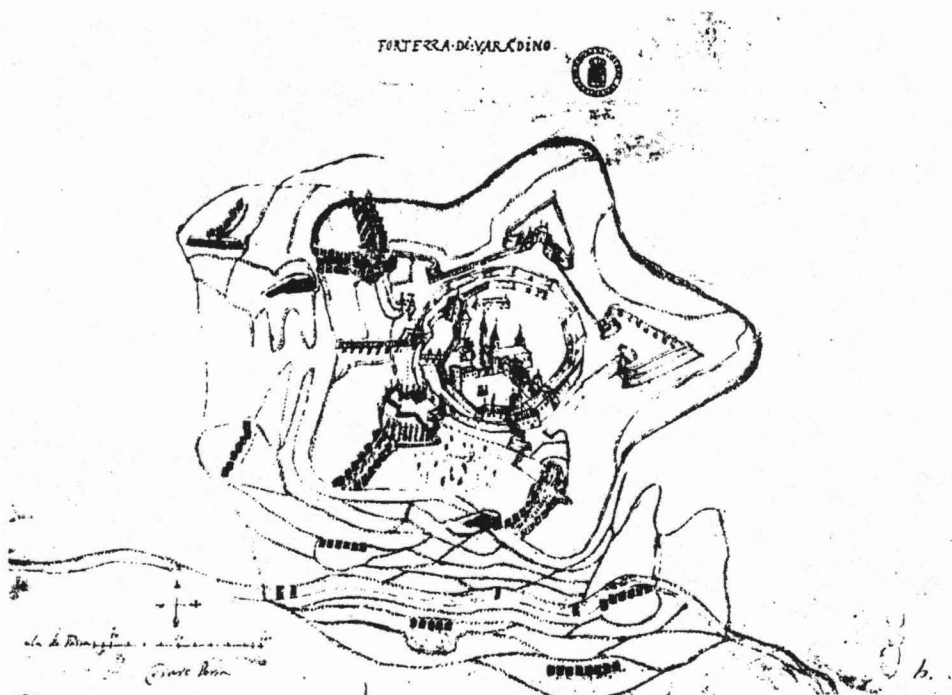
integrantă a cetății declarate monument istoric și de arhitectură, se afla intact sub pământ. Recent, cu ocazia construirii blocurilor turn și apoi a noii catedrale, au fost demolate atât contrescarpa vestică a șanțului principal al cetății, cât și sistemul șanțului Doxat cu cele două clădiri de gardă din sec. XVIII. Cu aceeași ocazie a fost distrus aproape în întregime cel mai important cimitir medieval al orașului, cu morminte datând din secolele XIII–XV (fig. 44–45).

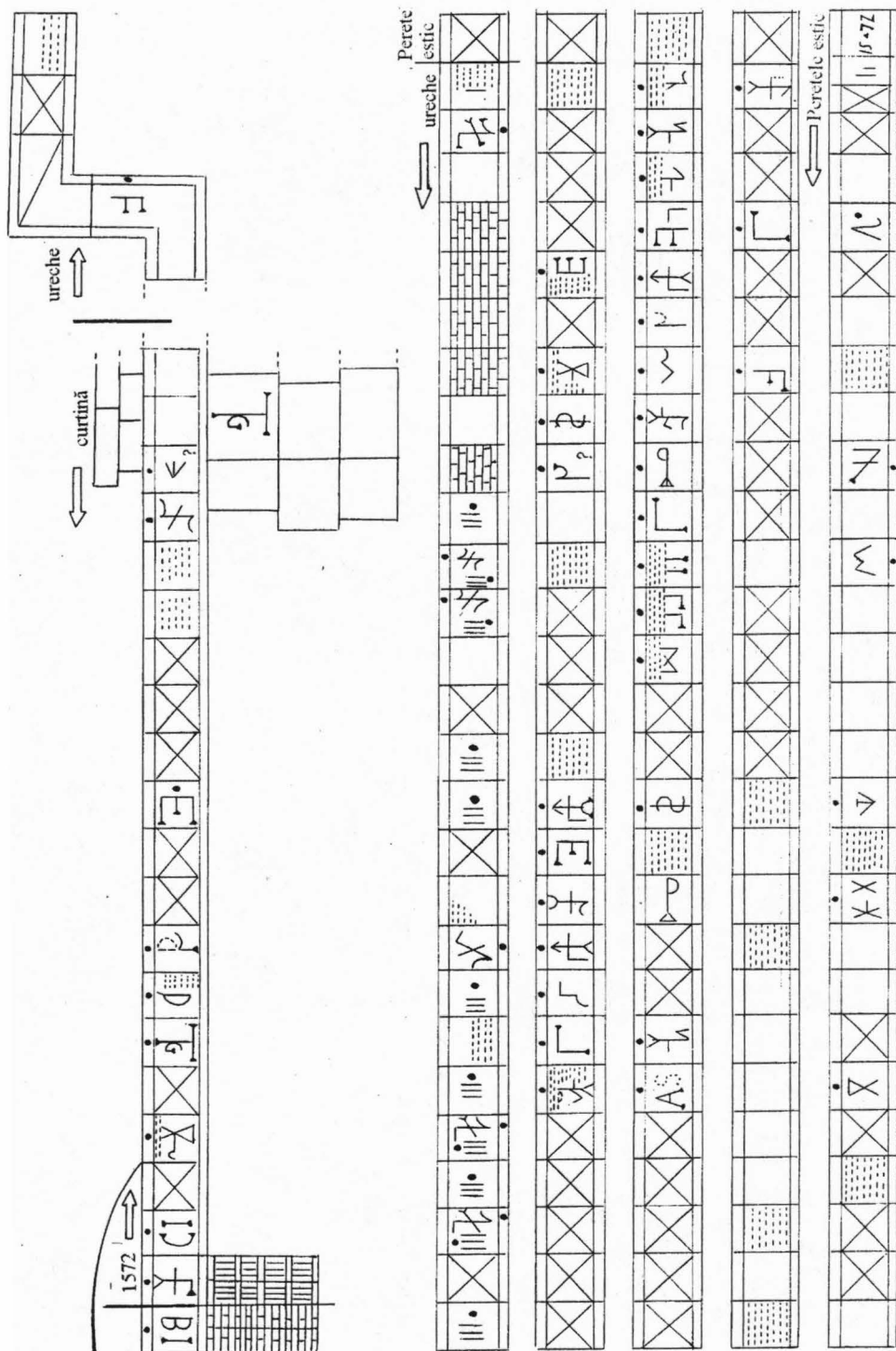
*
* *

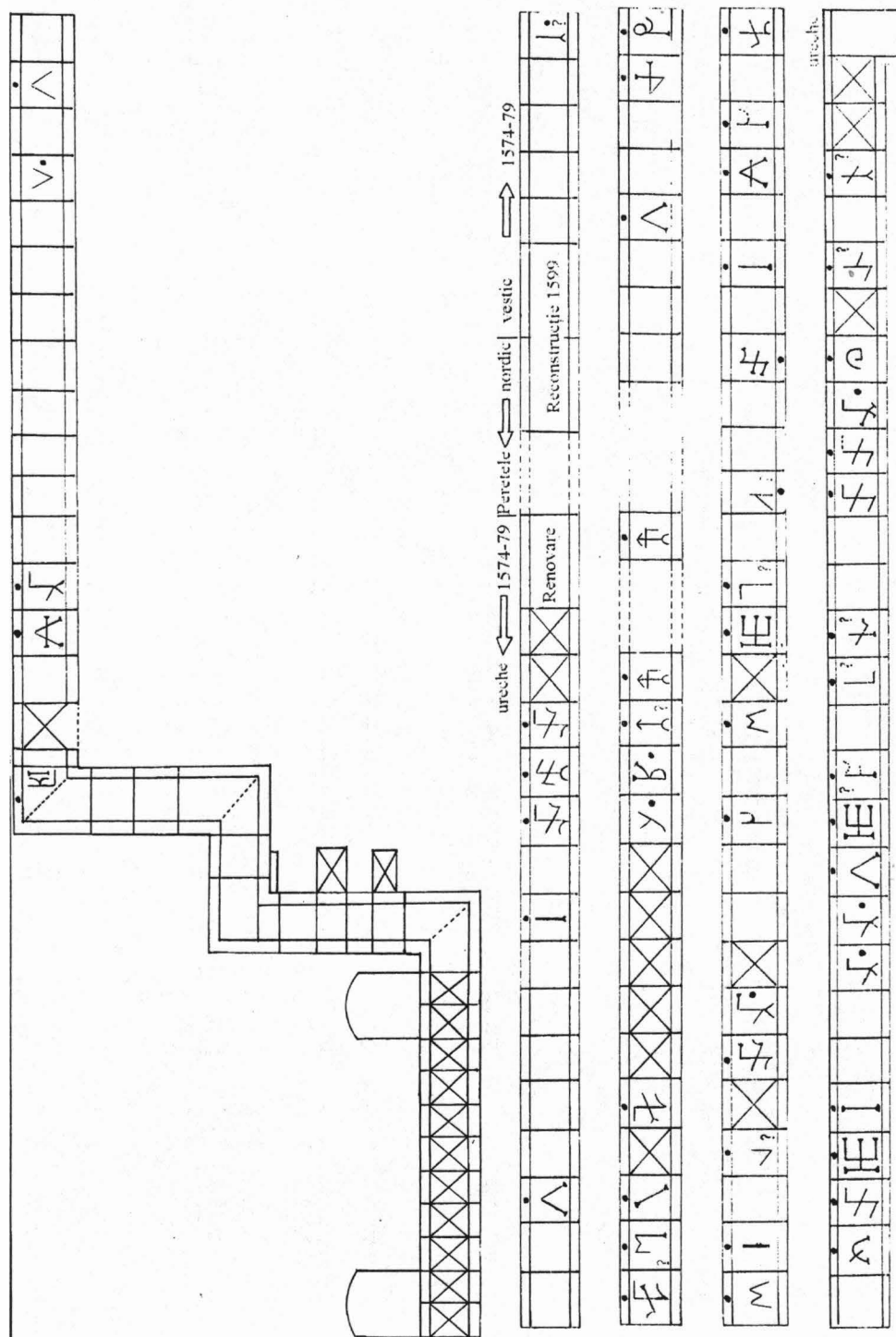

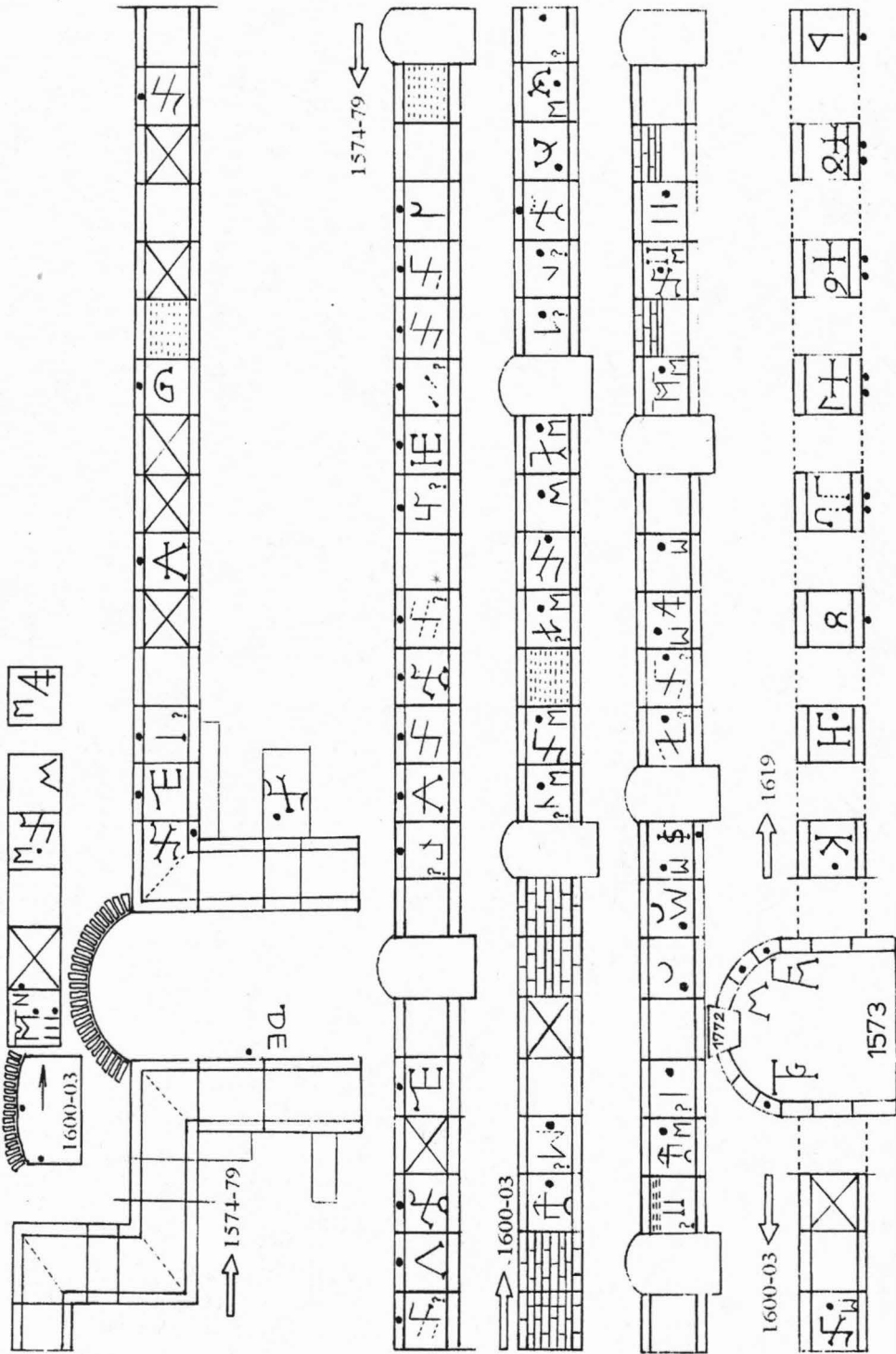

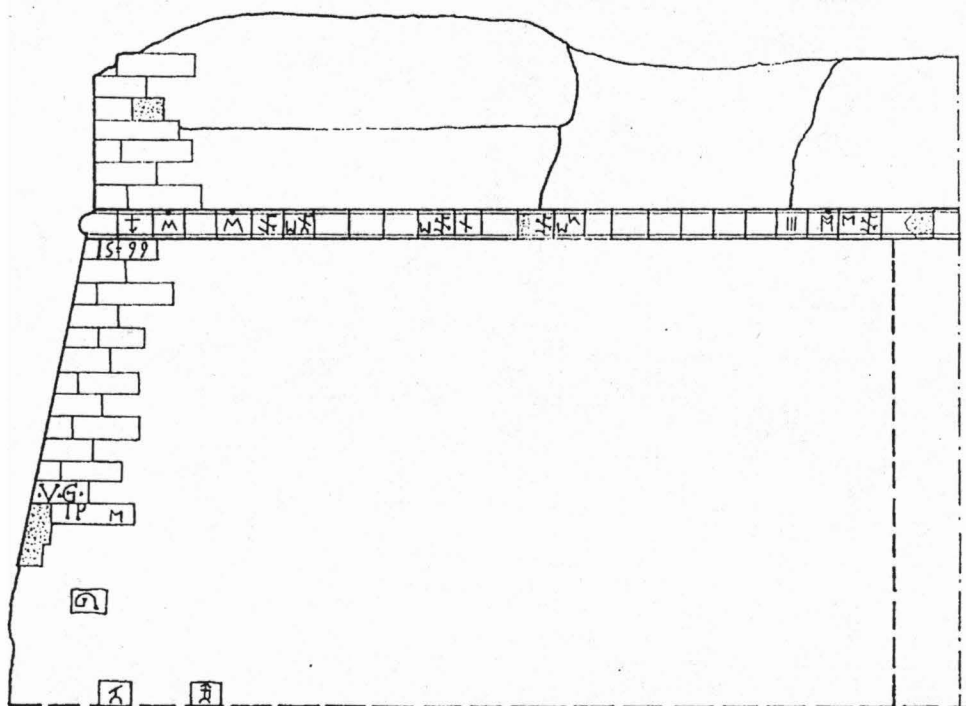
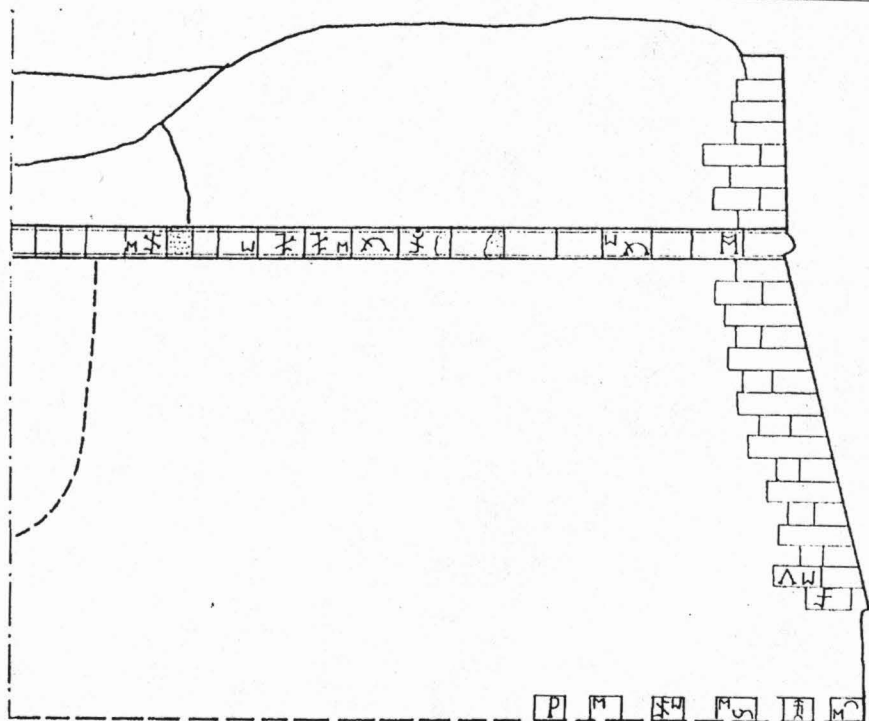
FORTERRA-DE-VARADINO.

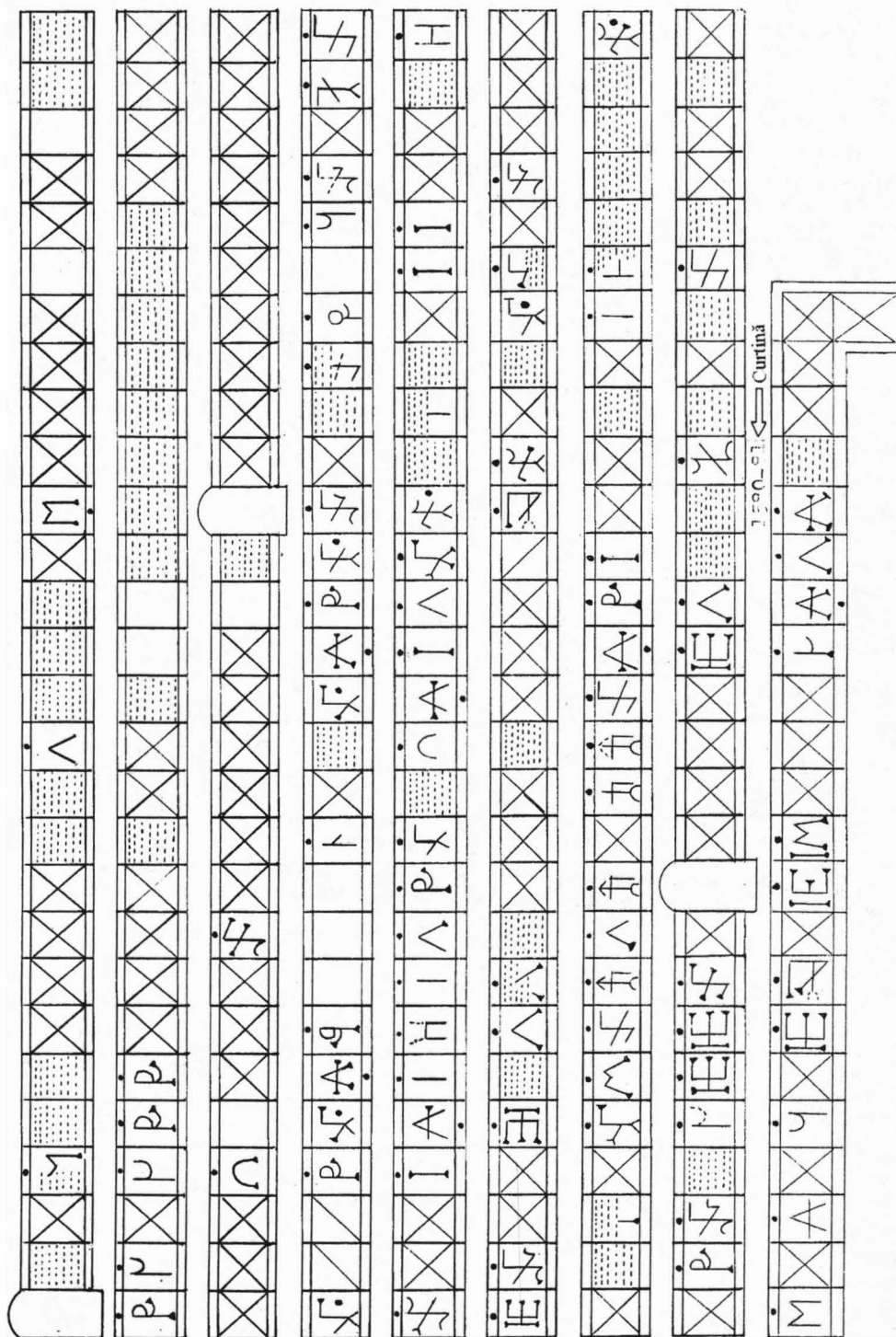

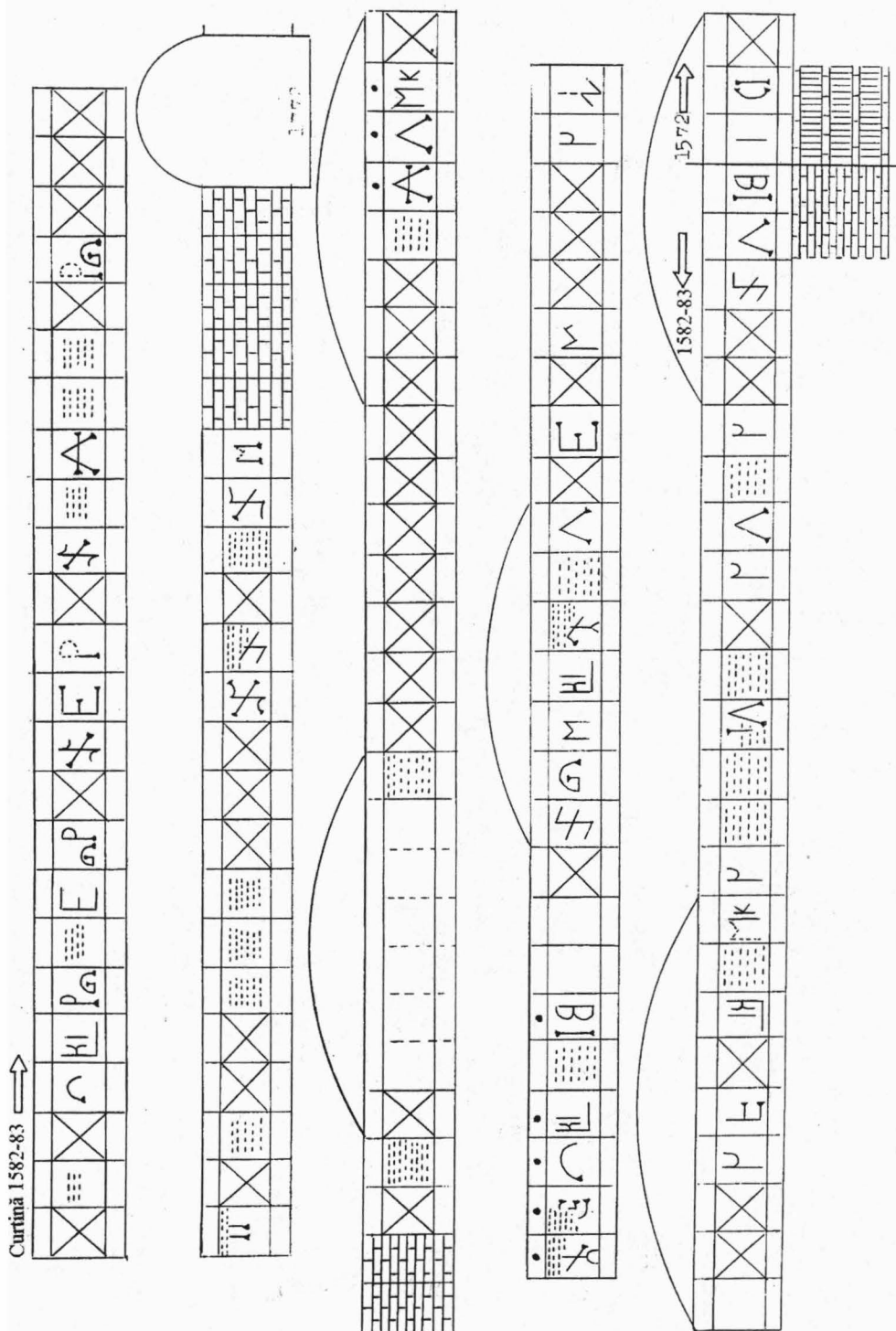

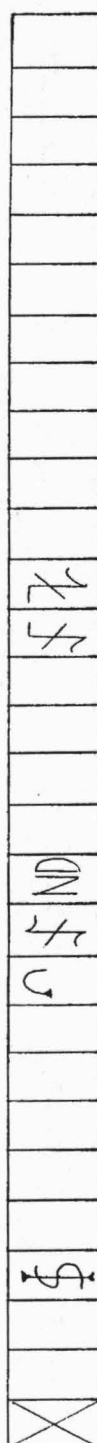
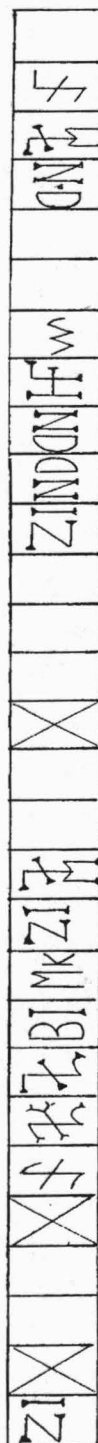
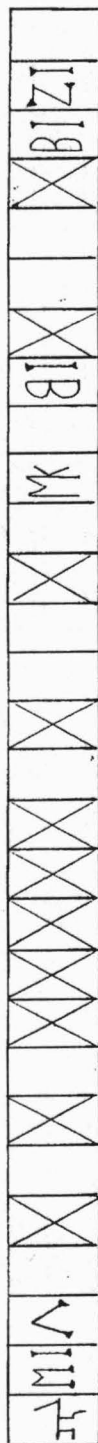
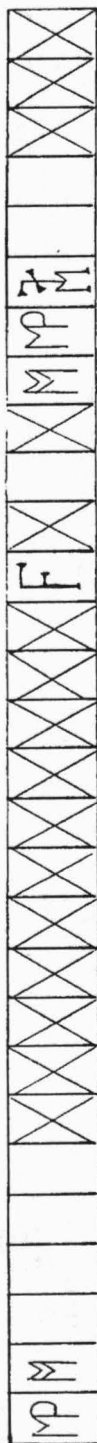
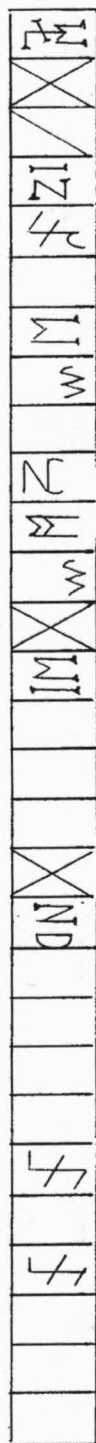

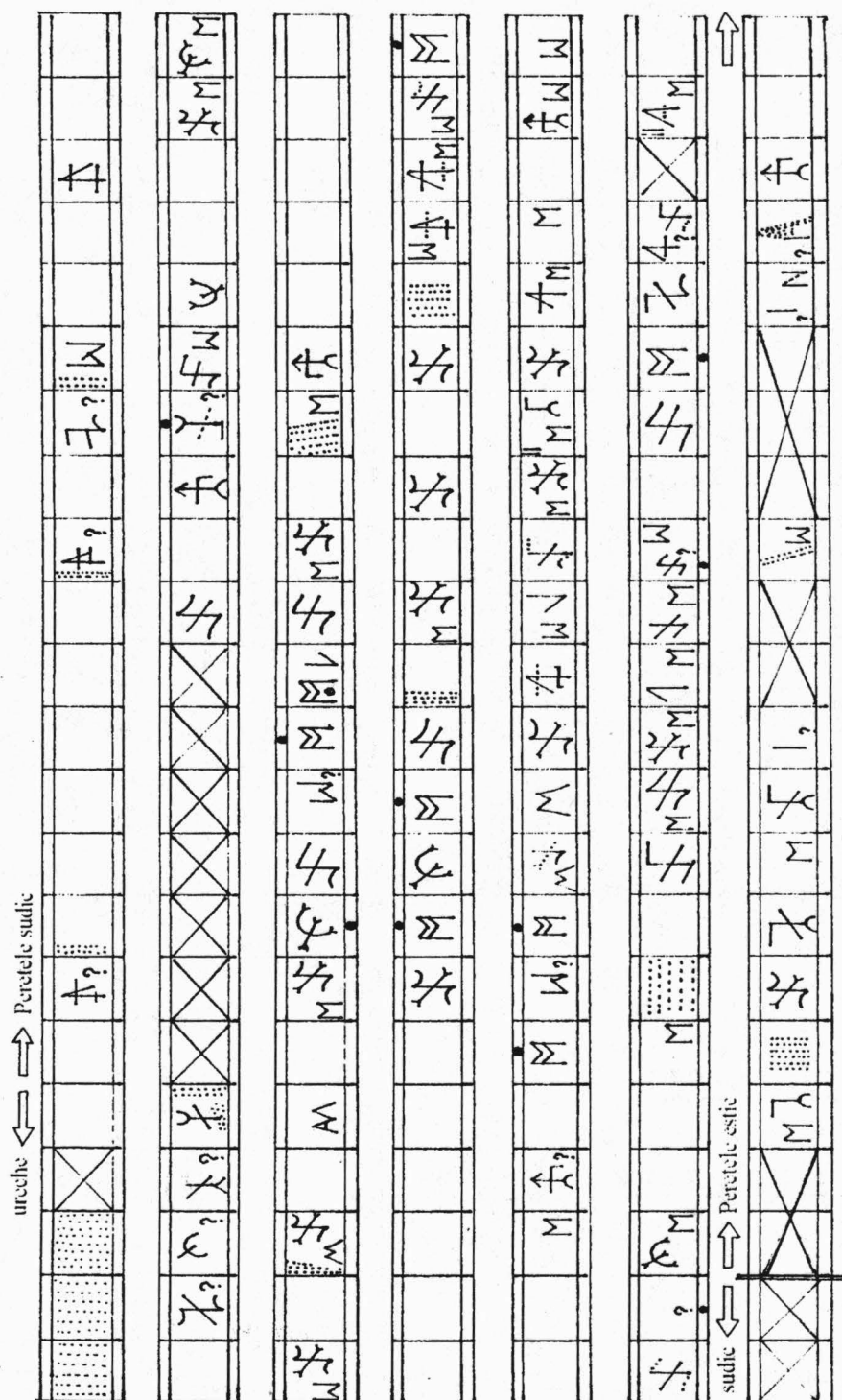

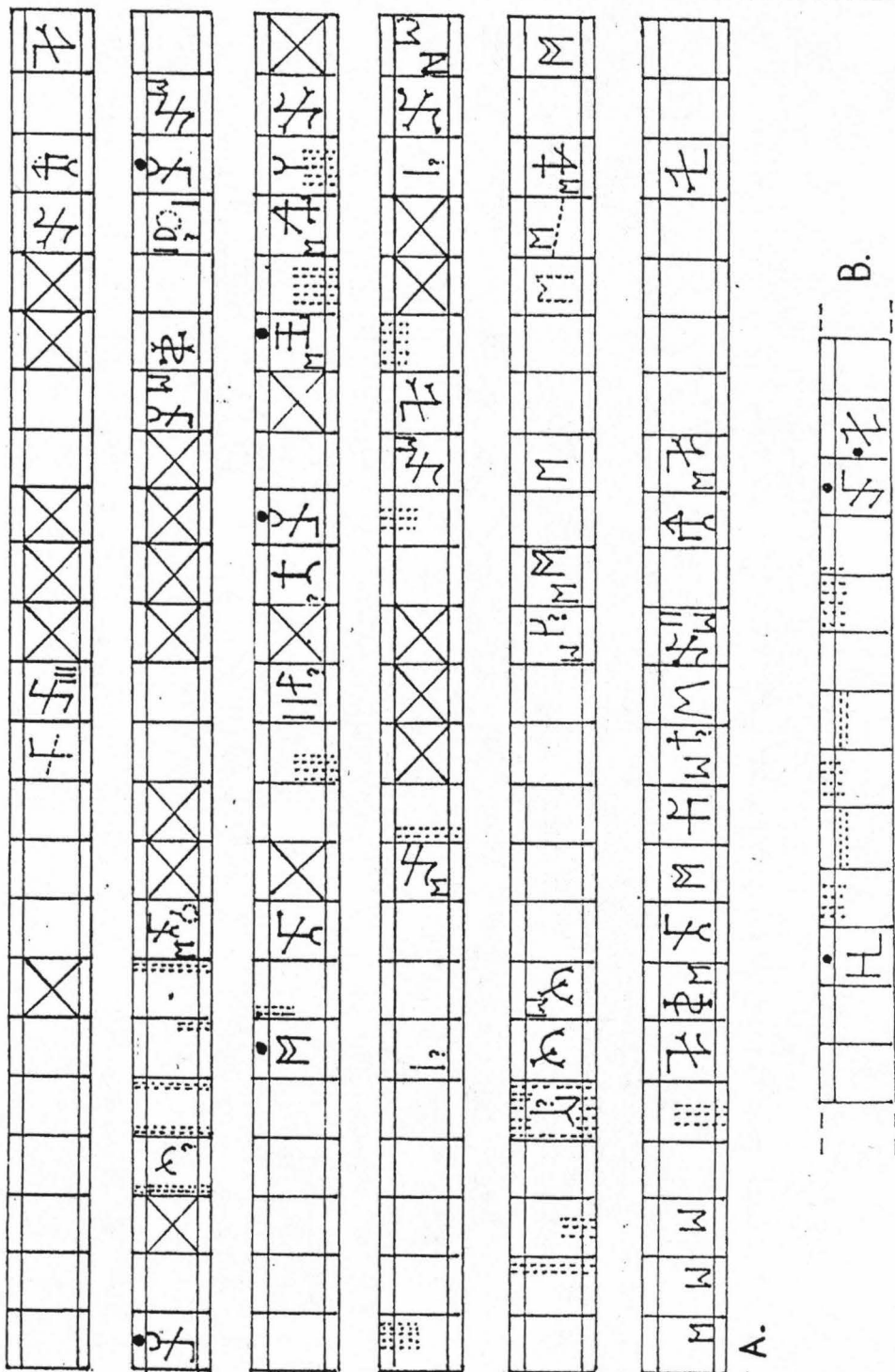
[illegible][illegible][illegible]

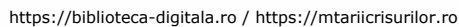
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

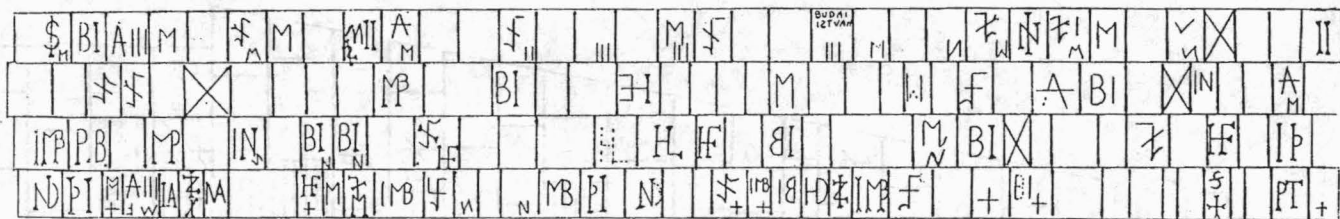
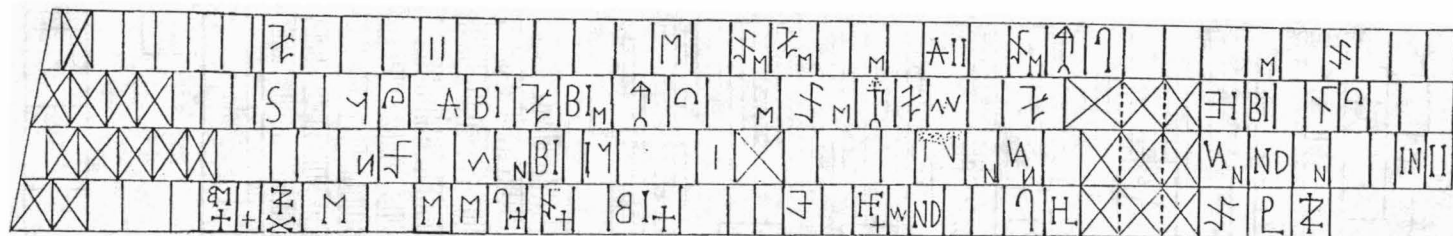
[illegible]

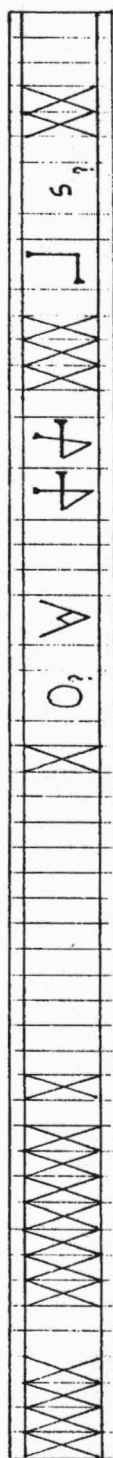
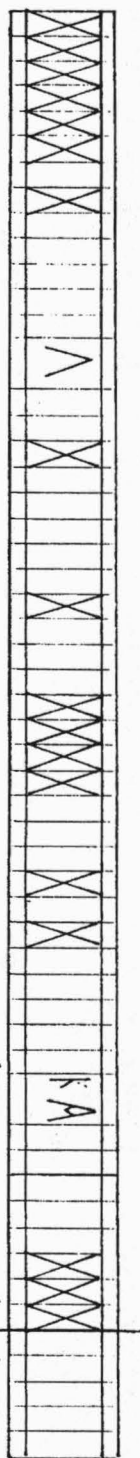

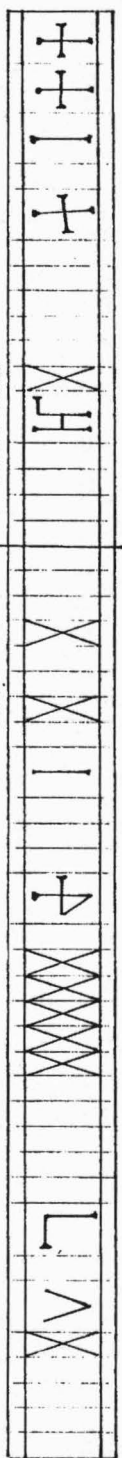

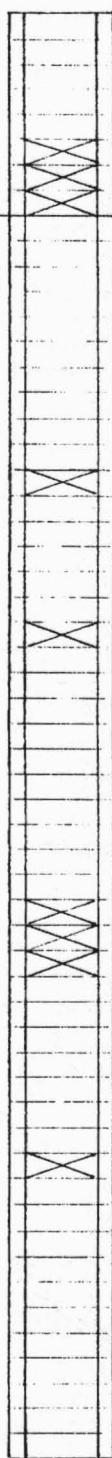
ureche ⇐ ⇨ Peretele vestic 1619

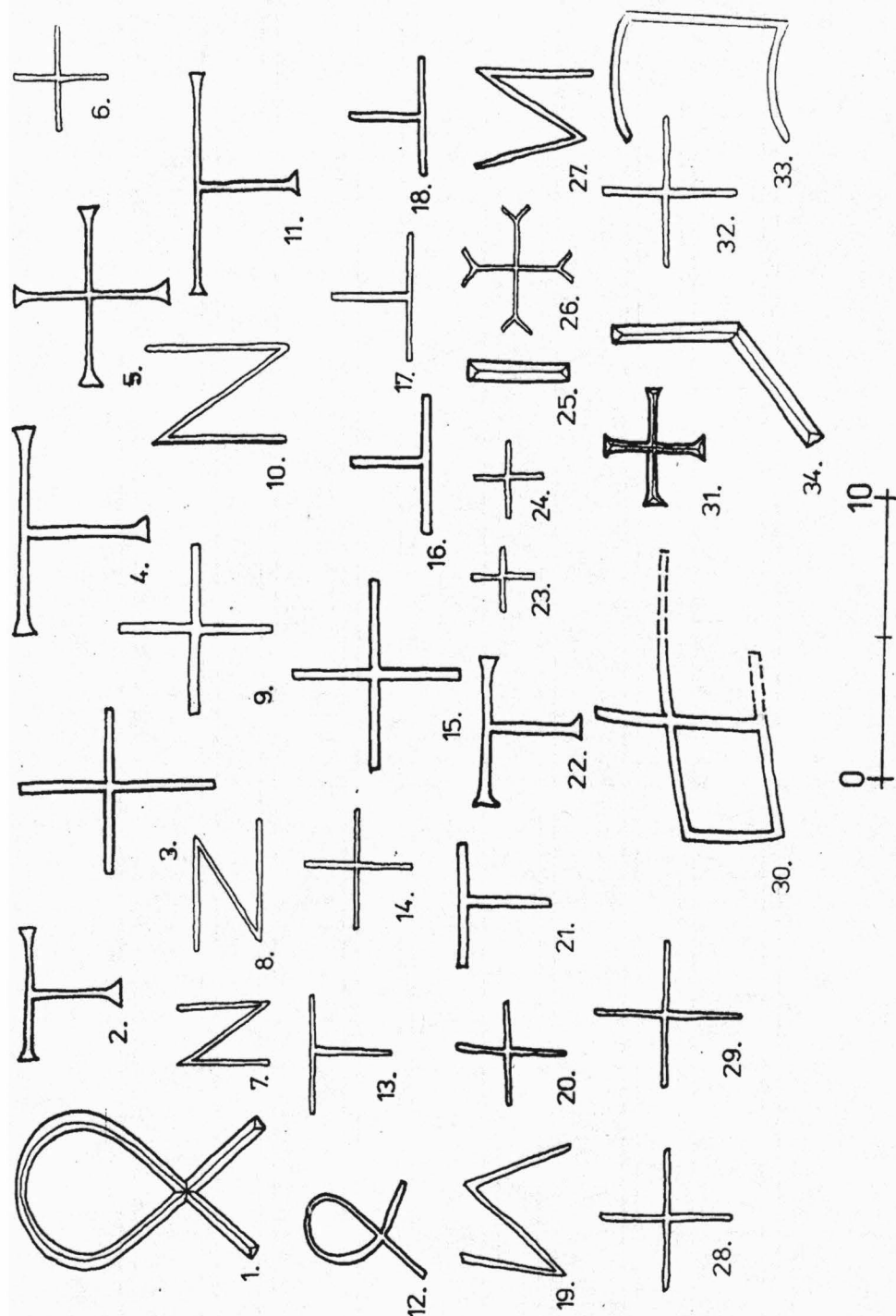

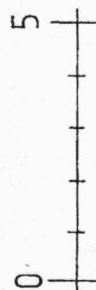
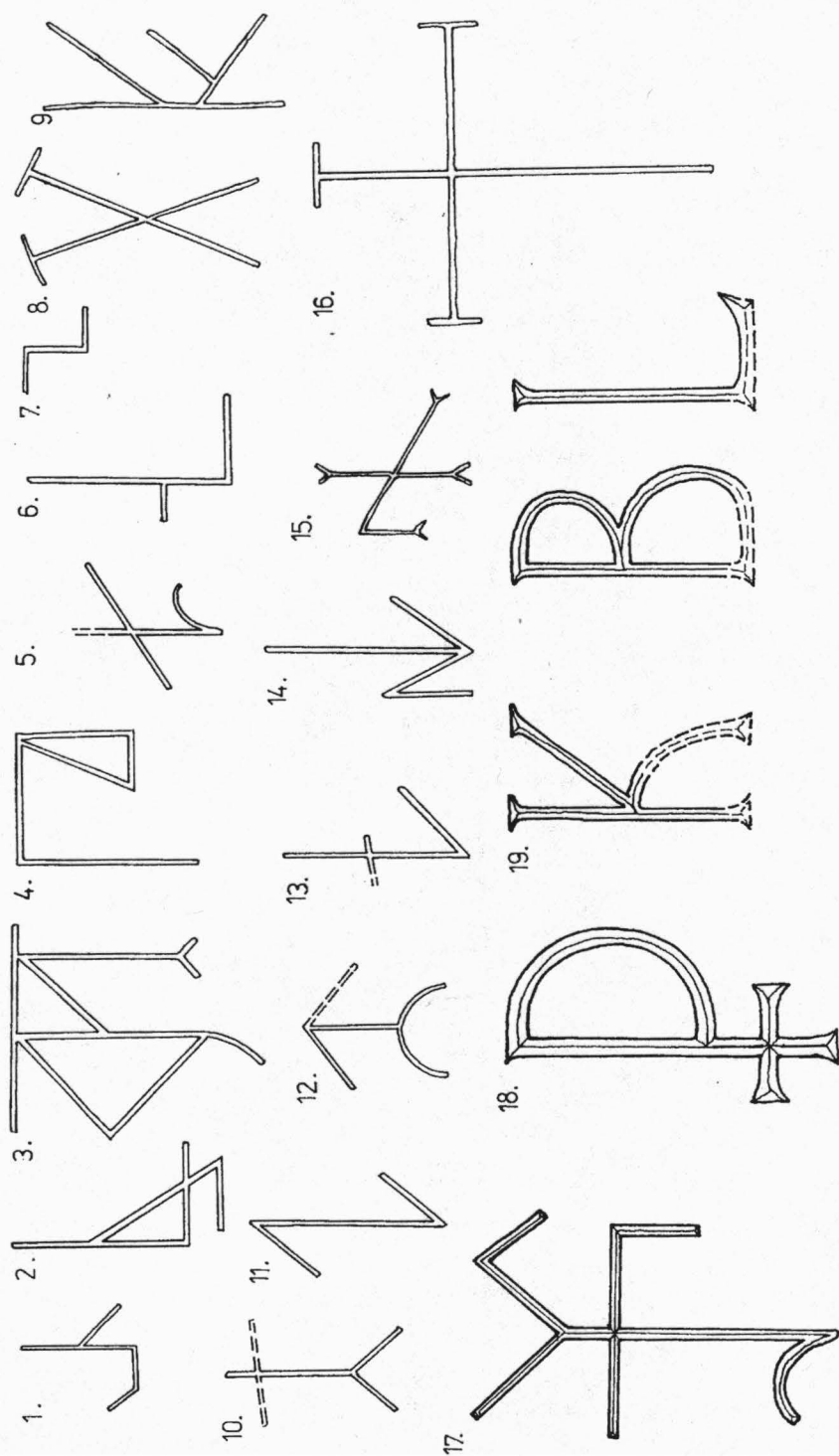
Peretele vestic ⇐ ⇨ Peretele sudic

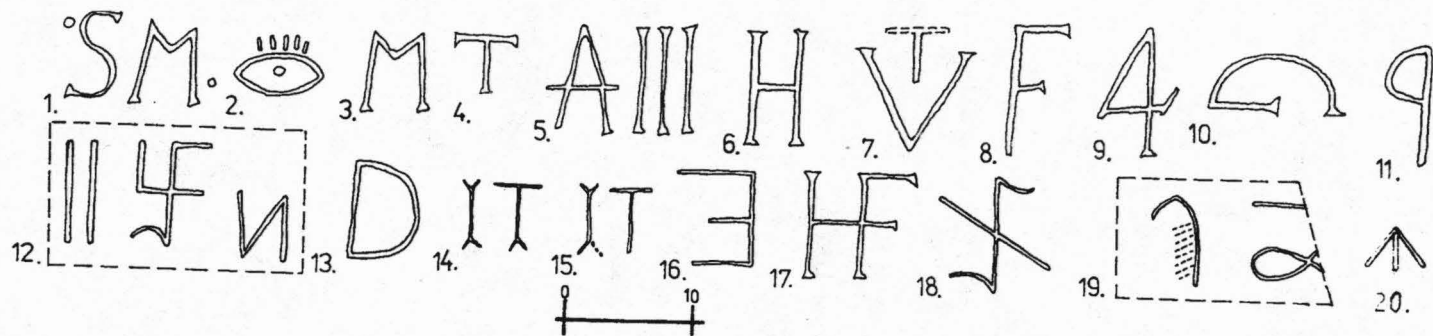

Peretele sudic ⇐ ⇨ ureche

P A A A D D DE E F F I I E M M P P S

II. F F F H.P. M IN

III. P G

IV. F F M M MB MB M

V. N N N F F F A A A

VI. F F B I B I L A V A A A

VII. IN IN INB NB A AII AIII \$ \$III

VIII. II II

IX. N + T I + T C

X. 8 1 9 2 4 4

XI. A O O O F F F F F

XII. 1 2 3 4 5 6 7

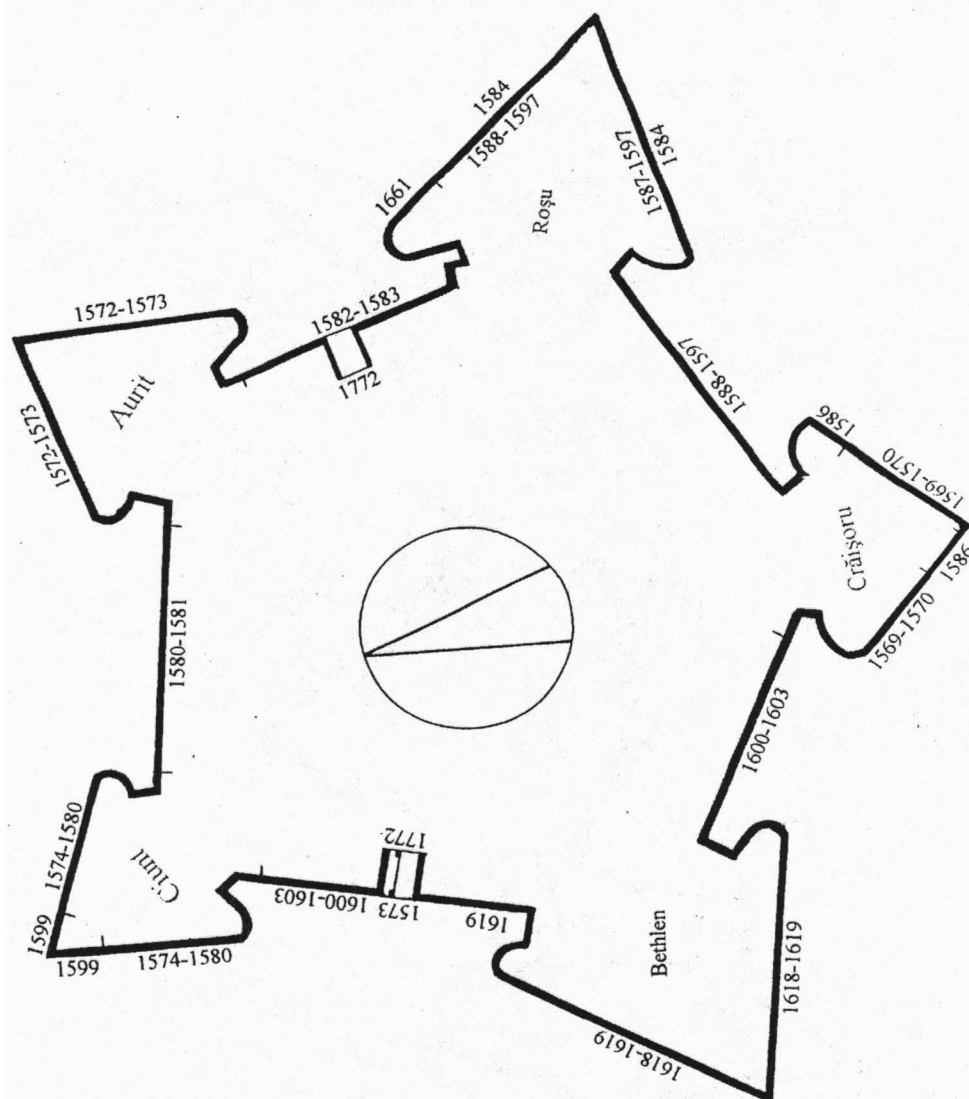
XIII. B H I

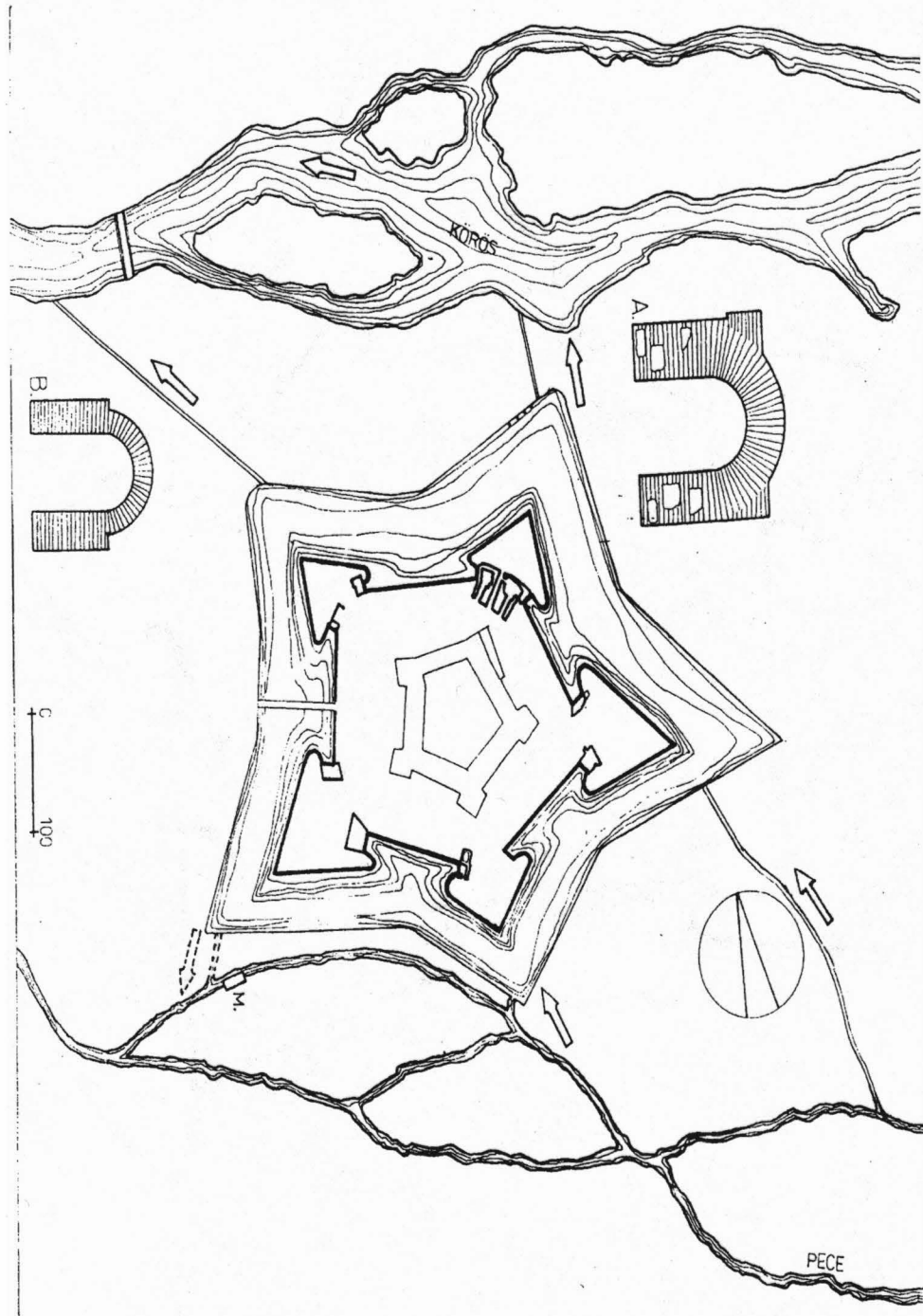
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Bastionul Crăișoru	1569 - 1570	𐌲	𐌴	𐌶	𐌸	𐌺	𐌼	𐌾	𐌿	𐍀	𐍂	𐍄	𐍆	𐍈				
Bastionul Aurit + Poarta vestică	1572 - 1573													𐍈	𐍈	𐍈	𐍈	𐍈
Brăul bastionului Ciunt	1574 - 1579													𐍈				
Brăul curtinei dintre bastionul Ciunt și Aurit	1580 - 1581												𐍆	𐍈				
Brăul curtinei dintre bastionul Aurit și Roșu	1582 - 1583										𐍂							
Baza bastionului Roșu și a curtinei dintre Roșu și Crăișoru	1584 - 1585																	
Sectorul renovat al peretelui estic al bastionului Crăișoru	1586													𐍈				
Sectorul renovat al peretelui sudic al bastionului Crăișoru	1586													𐍈				
Brăul bastionului Roșu	1587 - 1597													𐍈	𐍈			
Brăul curtinei dintre bastionul Roșu și Crăișoru	1588 - 1597													𐍈	𐍈			
Mijlocul renovat al bastionului Ciunt	1599													𐍈				
Brăul curtinei dintre bastionul Ciunt și Poarta vestică	1600 - 1603												𐍈	𐍈	𐍈			
Baza bastionului Bethlen	1618												𐍈	𐍈	𐍈			
Brăul bastionului Bethlen și a curtinei până la Poarta vestică	1619													𐍈				

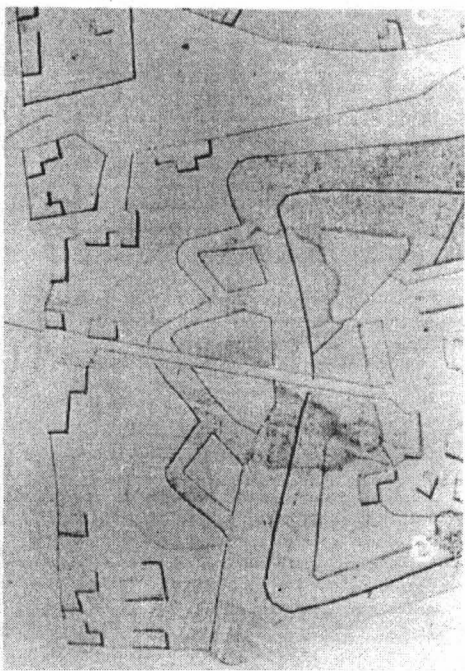
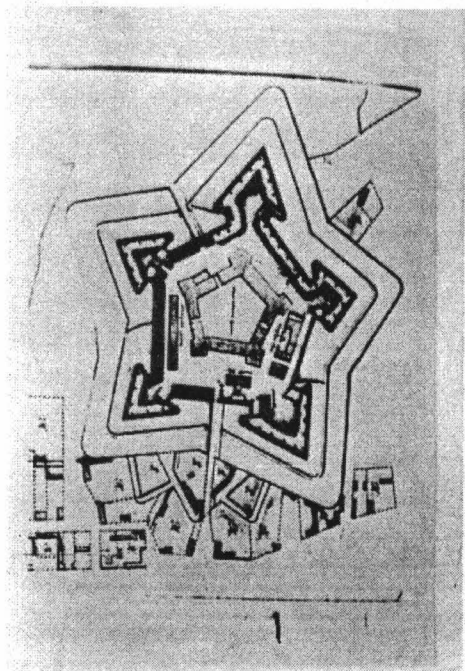
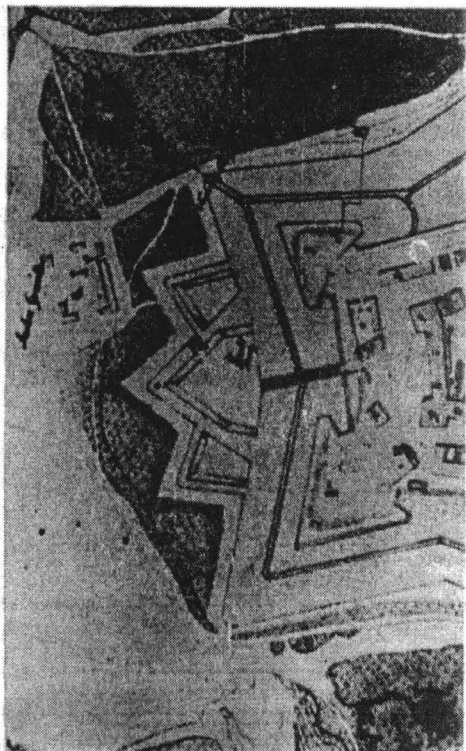
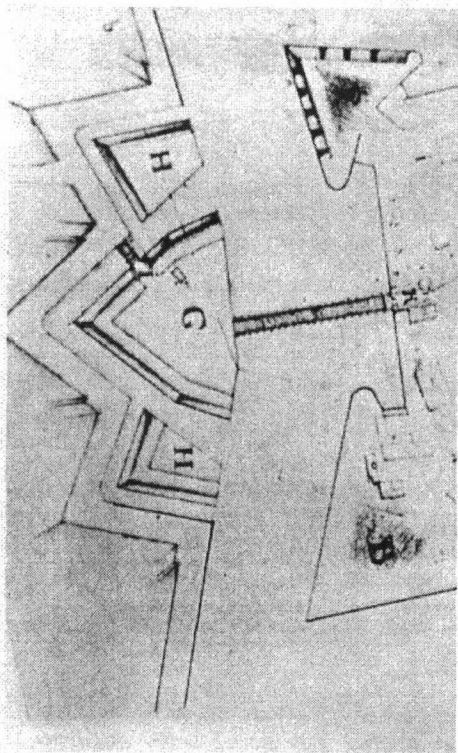
	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51		
1569 - 1570																																				
1572 - 1573	Y	F	1	Y	5	8	Z	D	6	V	LEIT	T	F	V	V	A	C	I	1	1	1	F	F	H	D	E	E	P	P	G	F	A	S	M	E	S
1574 - 1579																																				
1580 - 1581																																				
1582 - 1583																																				
1584 - 1585																																				
1586																																				
1586																																				
1587 - 1597																																				
1588 - 1597																																				
1599																																				
1600 - 1603																																				
1618																																				
1619																																				

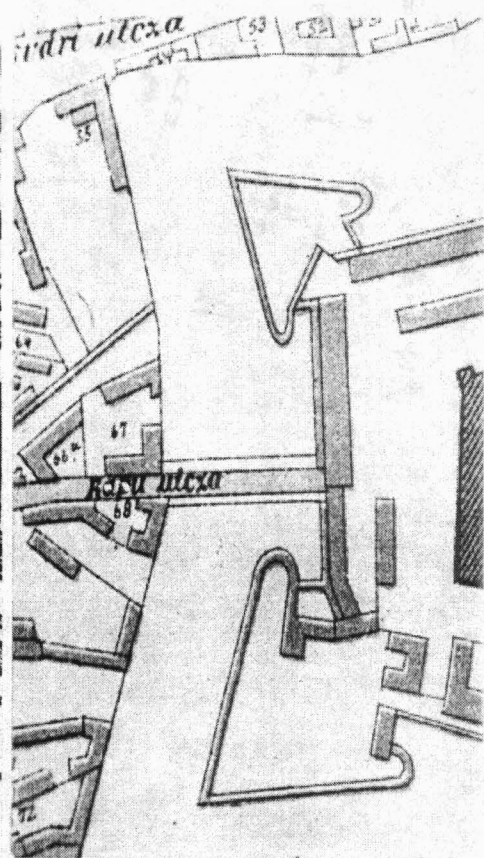
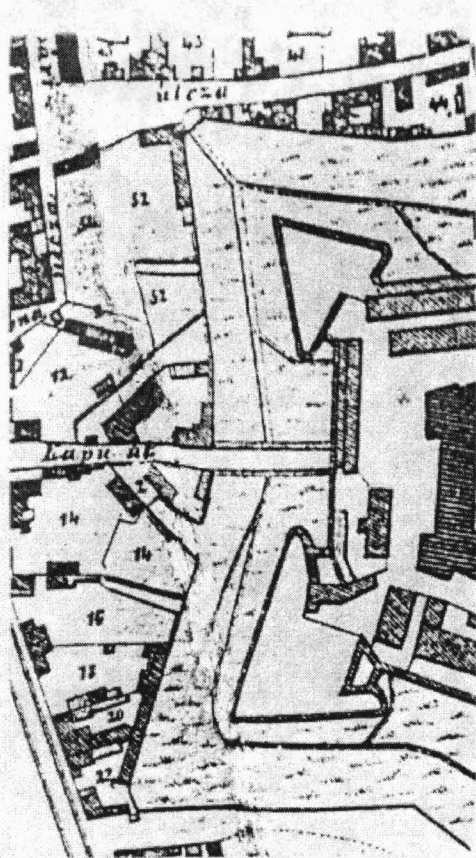
	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	
1569 - 1570																																			
1572 - 1573	Y	Y	Y	Y	\$	MP	Y	Y																											
1574 - 1579	Y					Y	Y	E	Y	E	P	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	
1580 - 1581	Y	Y				Y	Y				P	Y	Y	Y	Y	Y	Y						Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	
1582 - 1583	Y					Y				E			Y										Y	Y	Y					Y	Y	Y	Y	Y	
1584 - 1585					\$	MP	Y	Y										Y					Y	Y	Y					Y	Y	Y	Y	Y	
1586			Y															Y				Y				Y					Y	Y	Y	Y	
1586	Y	Y		Y		Y	Y	Y										Y				Y	Y	Y	Y	Y				Y	Y	Y	Y	Y	
1587 - 1597							Y	Y														Y		Y	Y	Y									
1588 - 1597					\$		Y	Y														Y		Y	Y										
1599			Y				Y	Y														Y				Y				Y					
1600 - 1603					\$		Y	Y														Y		Y	Y										
1618	Y	Y			\$	MP	Y	Y														Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y						Y	Y
1619				Y																									Y	Y	Y				

	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119
1569 - 1570																																		
1572 - 1573																																		
1574 - 1579																																		
1580 - 1581																																		
1582 - 1583	IB																																	
1584 - 1585	BI BI	→	K	DD	DL	M	X	P	N	M	7	Z	I	F	F																			
1586																																		
1586	BI BI																																	
1587 - 1597																																		
1588 - 1597																																		
1599																																		
1600 - 1603																																		
1618	BI																																	
1619																																		

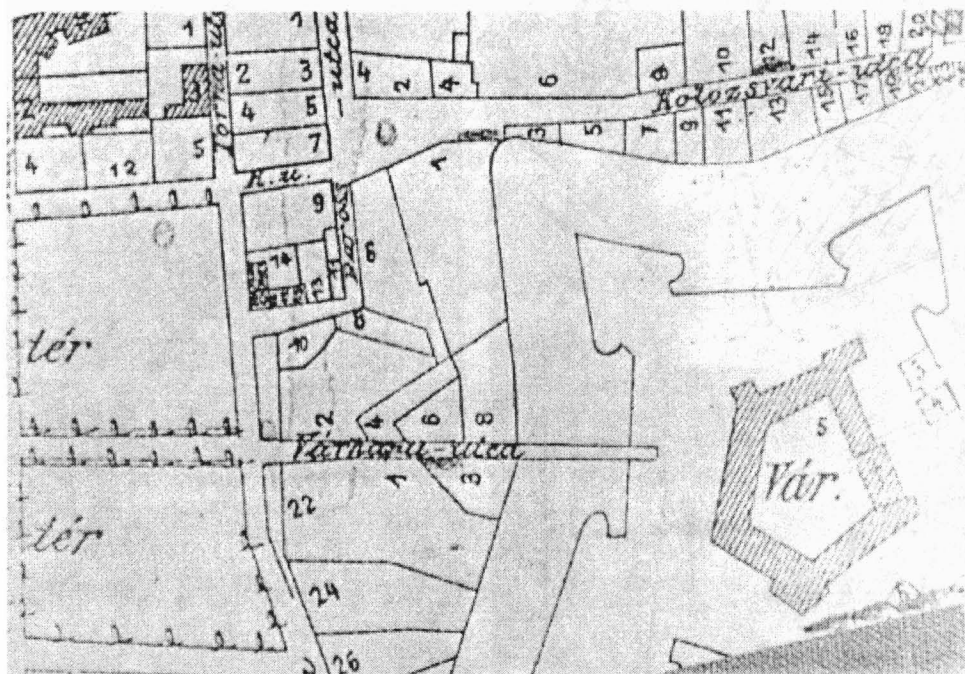

Fig. 41. Harta din 1901 (1) Harta Gönczy, 1912 (2).

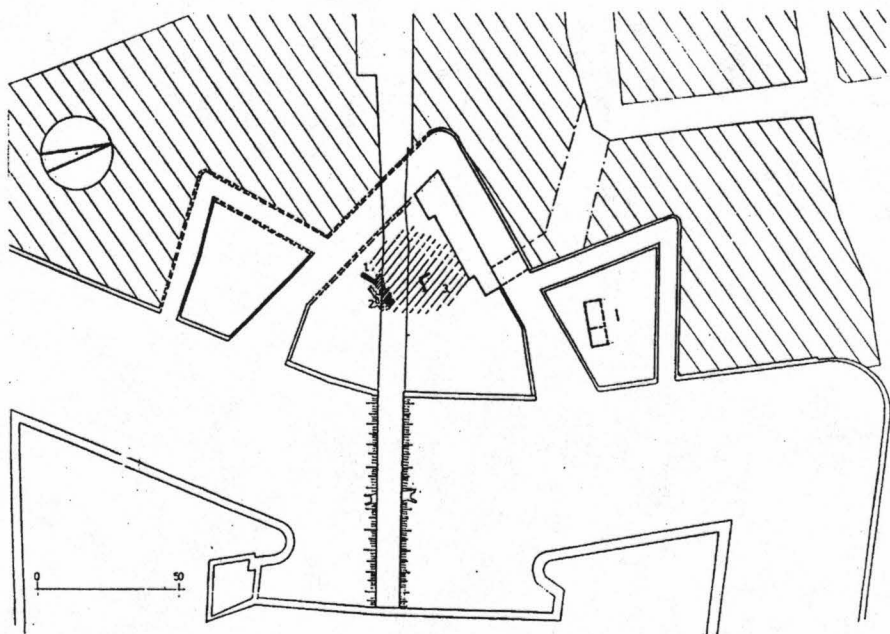

Fig. 42. Șanțul măsurat în 1980. Ossariu (1). Cimitir cu mai multe nivele sec. XIII–XV (2). Fundație medievală (3).

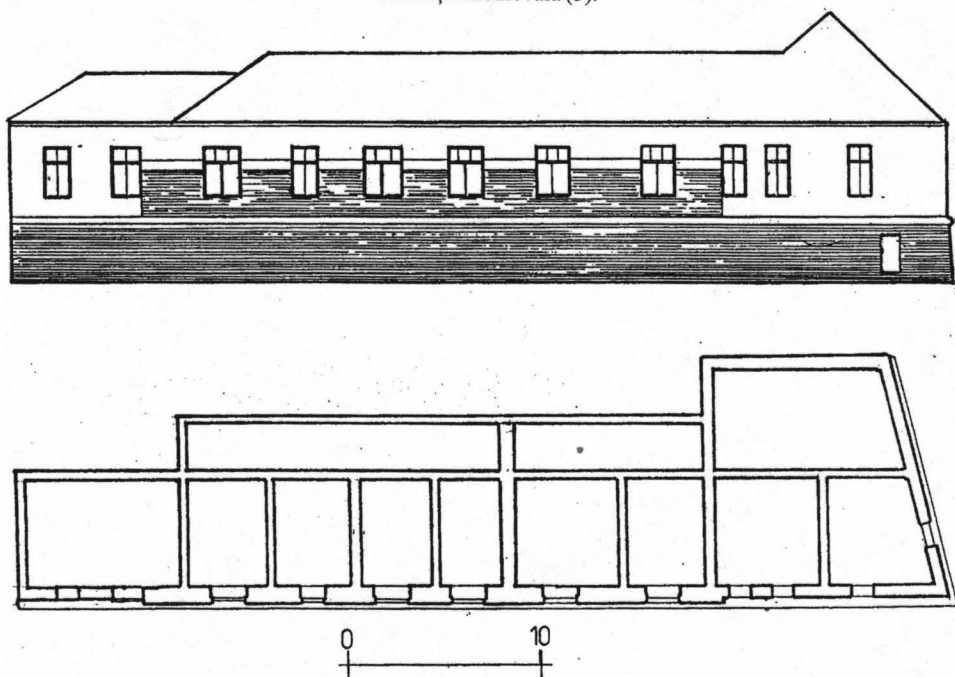

Fig. 43. Clădire de gardă nordică

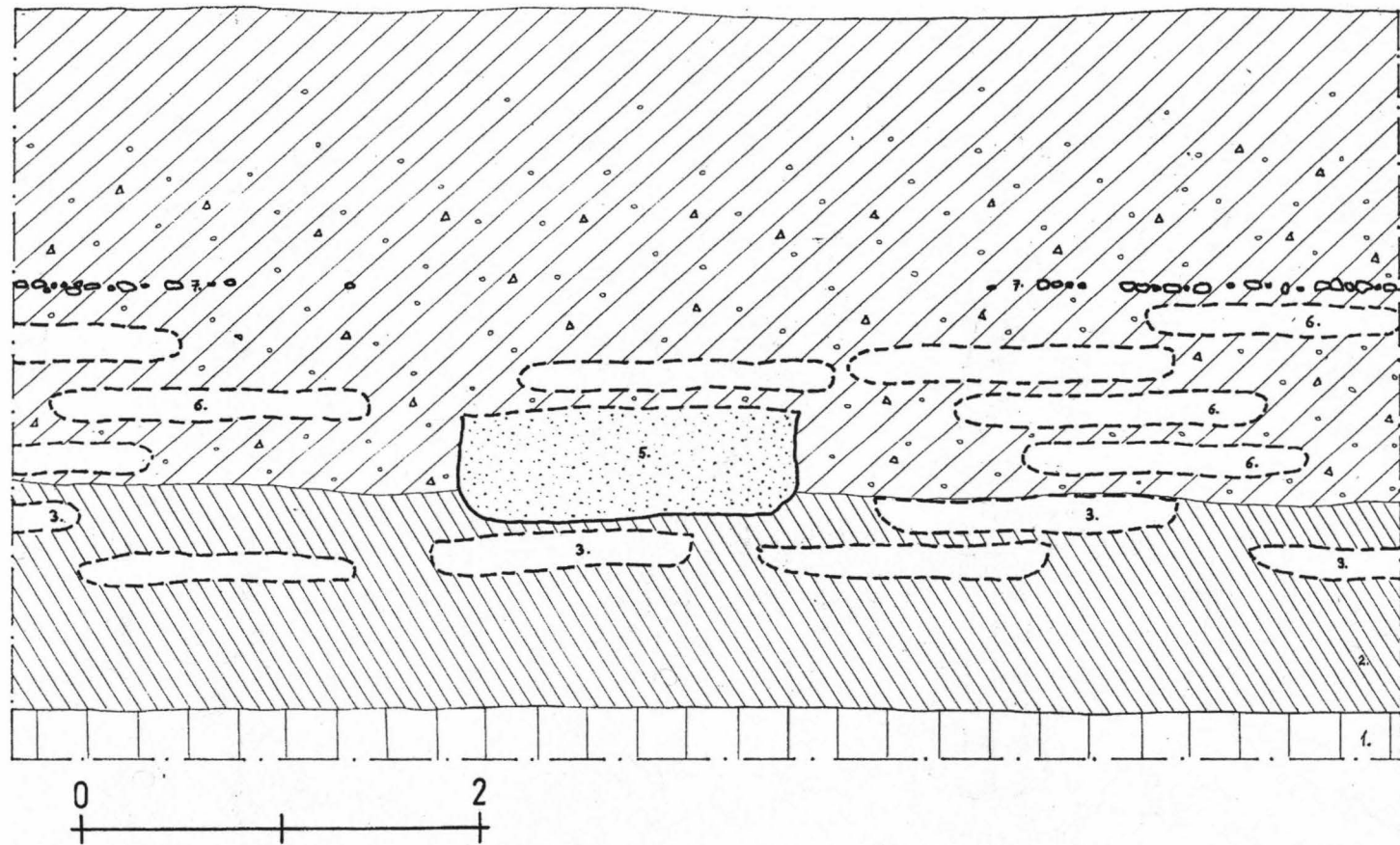

Fig. 44. Profilul peretelui martor: 1. loess; 2. pământ cenușiu; 3. nivelul mormintelor sec. XIII–XIV; 4. nivel cu fragmente de cărămidă, piatră, tencuială, oase; 5. osariu; 6. nivelul mormintelor din sec. XIV–XV; 7. nivel de călcare cu pietriș.

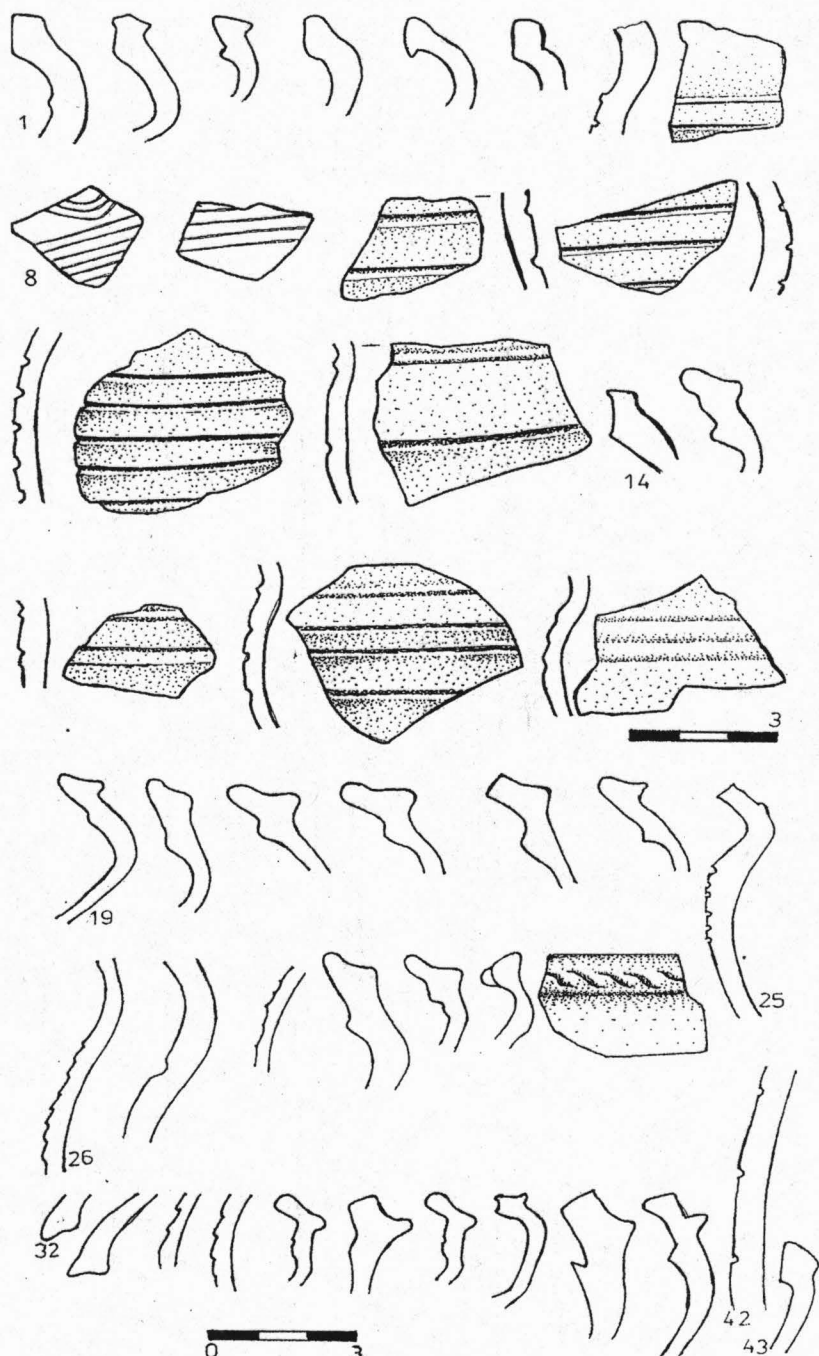

Fig. 45. Ceramica nivelului mormintelor: 1-13 (sec. XIII-XIV); 14-18 (sec. XIV-XV); 19-43 din profilul fundației blocului turn.